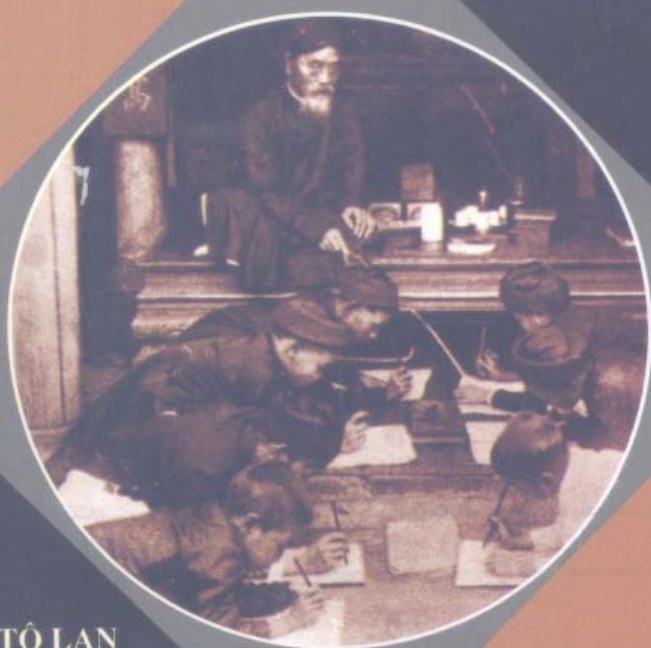

MAI VIÊN ĐOÀN TRIỂN

AN NAM PHONG TỤC SÁCH

NGUYỄN TÔ LAN

dịch chú, giới thiệu

NHÀ XUẤT BẢN HÀ NỘI
Hà Nội - 2008

AN NAM
PHONG TỤC SÁCH
(SÁCH PHONG TỤC AN NAM)

ANNAMPHONG TỤC SÁCH

Bản quyền tiếng Việt © 2008 Nguyễn Tô Lan & AlphaBooks.

Thiết kế bìa: Lê Tâm

Theo dõi bản thảo: Trần Mỹ Hòa

Liên hệ về dịch vụ bản quyền sách & văn hóa phẩm: Email: copyright@alphabooks.vn

Liên hệ hợp tác về bản thảo hoặc nhận các bản dịch: Email: publication@alphabooks.vn

---

DỪNG TIỀN THẬT, HÃY MUA SÁCH THẬT !!!

Các điểm cần lưu ý khi mua sách Alpha:

- Bìa in màu trên giấy Couché dày, cán mờ, hình ảnh rõ nét.
- Bìa 4 có tem chống hàng giả.
- Ruột sách in trên giấy Bãi Bằng rõ ràng, sắc nét.

Hãy tìm mua những cuốn sách của Alpha.

MAI VIÊN ĐOÀN TRIỂN

AN NAM
PHONG TỤC SÁCH
(SÁCH PHONG TỤC AN NAM)

Nguyễn Tô Lan *dịch chú, giới thiệu*
Đình Khắc Thuân *hiệu đính*

HÀ NỘI, 2008
NHÀ XUẤT BẢN HÀ NỘI

Cuốn sách được thực hiện bởi

CÔNG TY SÁCH ALPHA

164B, Đồi Cẩn, Ba Đình, Hà Nội

Điện thoại: (04) 3 722 6236 - Fax: (04) 3 722 6237

E-mail: publication@alphabooks.vn

Website: <http://www.alphabooks.vn>

MAI VIÊN ĐOÀN TRIỄN
(Ảnh do Nhà giáo Đoàn Thịnh cung cấp)

LỜI GIỚI THIỆU

Trong lịch sử phát triển văn hóa của nhân loại, không có một dân tộc nào tồn tại và phát triển lại dựa vào phong tục tập quán ngoại lai, mà phải dựa trên chính những phong tục tập quán truyền thống bản địa. Việt Nam cũng không nằm ngoài qui luật đó. Xét về phương diện văn hóa xã hội, quá trình xây dựng và phát triển đất nước luôn có mối quan hệ chặt chẽ với sự hình thành phong tục tập quán. Phong tục tập quán được hình thành trong sinh hoạt xã hội luôn gắn với hoàn cảnh lịch sử của thời đại. Hiện nay, chúng ta hay nói phong tục này lạc hậu, tập quán kia lỗi thời, đó là vì chúng ta chưa quán triệt một cách sâu sắc quan điểm lịch sử cụ thể. Bản thân phong tục tập quán của người xưa, ở vào một thời kỳ nào đó là chuẩn mực xã hội của thời ấy, có như thế mới tồn tại và phát triển. Chúng ta hẳn không quên lời dụ của vua Quang Trung Nguyễn Huệ 光忠阮惠 vào năm 1788 khi khẳng định phong tục tập quán và quyền tự chủ của người Việt Nam để động viên quân sĩ đánh giặc. Khi đó, vua Càn Long nhà Thanh (Trung Quốc) ra lệnh cho 20 vạn quân tiến đánh Việt Nam, vua Quang Trung tiến quân dẹp giặc Thanh và viết bài dụ bằng chữ Nôm. Bài dụ khẳng định ý thức giữ gìn bản sắc văn hóa dân tộc, phong tục tập quán đẽ tóc dài và nhuộm răng đen của người Việt Nam; cùng quyết tâm đánh giặc để bảo vệ độc lập dân tộc: “Đánh cho đẽ dài

tóc, đánh cho đẽ đen răng... Đánh cho sử tri Nam quốc anh hùng chi hữu chủ/ 打朱底洩籍, 打朱底顛聃... 打朱使知南國英雄之有主”. Thực tế lịch sử cho thấy, vua Quang Trung đã làm nên một thắng lợi diệu kỳ trong lịch sử chống ngoại xâm của dân tộc, phá tan 20 vạn quân Thanh trong thời gian chưa đầy một tuần.

Chính vì thế, các thế hệ người Việt Nam luôn có ý thức bảo vệ phong tục tập quán truyền thống của ông cha mình, luôn quan tâm sưu tầm, giới thiệu, nghiên cứu phong tục tập quán Việt Nam trong lịch sử để tìm về cội nguồn sức mạnh văn hóa dân tộc. *Tiểu học Bản quốc phong tục sách* 小學本國風俗冊 hay còn gọi là *An Nam phong tục sách* 安南風俗冊 của Đoàn Triển 段展 (1854 - 1919) là một tác phẩm văn xuôi viết bằng chữ Hán đã thấm nhuần tinh thần đó.

Sách được viết theo phương pháp sách giáo khoa để dạy cho học sinh bậc tiểu học về những phong tục tập quán truyền thống cơ bản nhất của người Việt Nam. Nội dung cuốn sách gồm 61 đề mục, ghi lại những phong tục tập quán tốt đẹp và rất gần gũi với đời sống văn hóa của nhân dân ta. Các phong tục tập quán được tác giả mô tả đơn giản và dễ hiểu, như tết Nguyên đán được tác giả chia thành 7 đề mục nhỏ gồm: giới thiệu ngày tết, sửa sang và mua sắm, lễ vật, lễ bái, khởi sự, giao tiếp và du xuân; hay tết Trung thu, tác giả ghi: ngày 15 tháng 8 hàng năm là tết Trung thu. Trẻ nhỏ hay mua đồ chơi như đèn giấy, ngựa giấy, voi giấy. Tối đến bày nhiều thứ hoa quả làm cỗ trông trăng, v.v... hoặc về các việc, như: học hành, thi đỗ, nông lịch, cầu an, thờ cúng tổ tiên, tang ma, v.v... cũng được tác giả miêu tả cẩn thận và toát yếu những nội dung cơ bản. Những ghi chép về các phong tục tập quán của tác giả tuy còn sơ lược, nhưng đã làm cho người đời sau hiểu

được từng nội dung của phong tục tập quán là dành cho ai, mỗi người phải làm gì, mua sắm thứ gì, cách ứng xử ra sao trong ngày lễ tết; hay cách xem khí hậu mùa màng thông qua tiết trời, trăng sao, cỏ, cây, hoa, lá, v.v... Đặc biệt trong từng mục miêu tả các phong tục tập quán, tác giả còn đưa ra những nhận xét riêng, thể hiện nhận thức của mình về phong tục tập quán truyền thống.

Thạc sĩ Nguyễn Tô Lan, cán bộ trẻ của Viện Nghiên cứu Hán Nôm đã có nhiều duyên nợ với dòng họ Đoàn và đặc biệt là Đoàn Triển, nên đã chọn tác phẩm này của Đoàn Triển để dịch nghĩa, chú thích và giới thiệu cùng bạn đọc, góp phần làm sáng tỏ những giá trị văn hóa truyền thống Việt Nam đang tiềm ẩn trong kho tàng thư tịch Hán Nôm của người xưa để lại.

Theo tôi, Thạc sĩ Nguyễn Tô Lan đã có nhiều cố gắng khi dịch nghĩa và chú thích tác phẩm này thể hiện sự hiểu biết khá vững vàng của dịch giả về phong tục tập quán truyền thống Việt Nam. Hy vọng rằng, tác phẩm này khi xuất bản, sẽ đem đến cho bạn đọc một bản phiên dịch và chú thích tốt, cùng bản chụp nguyên văn tác phẩm (bản BN. A. 45 vietnamien tại Pari, Pháp do con cháu Đoàn Triển cung cấp).

Trân trọng giới thiệu cùng bạn đọc.

PGS.TS Trịnh Khắc Mạnh
Viện trưởng Viện Nghiên cứu Hán Nôm

TỰ NGÔN

Chúng tôi xin gửi lời cảm ơn trân trọng tới Nhà giáo ưu tú Đoàn Hựu, Nhà giáo Đoàn Thịnh, con cháu của tác giả cuốn sách vì đã cung cấp tài liệu và giúp đỡ chúng tôi trong quá trình hoàn thành bản thảo.

Xin bày tỏ sự tri ân tới những học giả đi trước đã để lại nhiều công trình nghiên cứu có giá trị để kế hậu bồi như chúng tôi có căn cứ đối chứng những phong tục cổ trong sách này.

Chúng tôi cũng xin cảm ơn những nhà Hán học tại Viện Nghiên cứu Hán Nôm và bạn bè, đồng nghiệp đã chỉ giáo cho chúng tôi.

Cảm ơn công ty Cổ phần Sách Alpha - Alpha Books và Nhà xuất bản Hà Nội đã tạo điều kiện cho một tác phẩm có giá trị về phong tục tập quán Việt Nam được biên soạn đầu thế kỷ XX đến tay bạn đọc và người yêu phong tục nước nhà.

Cuối cùng, những điểm đúng đắn trong quá trình dịch chú cuốn sách này là kết quả của việc tham khảo nhiều ý kiến có giá trị từ các nhà chuyên môn, những điểm sai hoàn toàn thuộc về của chúng tôi. Mong độc giả chỉ chính.

Xin trân trọng cảm ơn !

PHẠM LỄ

Bản dịch từ văn bản Hán Nôm có tên *Tiểu học Bản quốc phong tục sách*, kí hiệu BN. A. 45 vietnamien. trên cơ sở tham chiếu văn bản tương đồng về nội dung có tên *An Nam phong tục sách*, kí hiệu A. 153. Tuy vậy, để độc giả ngày nay dễ dàng tiếp cận nội dung sách, chúng tôi lấy tên *An Nam phong tục sách* làm tên chính của bản dịch và chú thích nghĩa của tên sách là “Sách phong tục An Nam”. Trong quá trình dịch thuật có tham khảo bản dịch của dịch giả Đào Phương Bình.

Nội dung sách thể hiện rõ số trang theo nguyên bản. Mỗi trang chia làm 2 mặt a và b. Kí hiệu [Xa]; [Yb].

Mỗi đề mục được trình bày thành từng phần riêng biệt, đề mục nào có phần nhận xét của tác gia chúng tôi phân biệt với phần nội dung đề mục bằng kí hiệu [*].

Tranh minh họa cho nội dung sách chủ yếu sử dụng các hình vẽ trong *Kỹ thuật của người An Nam* của Henri Oger, tranh dân gian Việt Nam như tranh Đông Hồ, tranh Hàng Trống và ảnh từ website <http://nguyentl.free.fr>.

QUY ƯỚC VIỆT TAT

An Nam phong tục sách	ANPTS
Đào Phương Bình	ĐPB
Đại học Quốc gia Hà Nội	ĐH QG HN
Hà Nội	H.,
Nhà xuất bản	Nxb
Sách dã dẫn	Sdd
Tiểu học Ban quốc phong tục sách	THBQPTS
Thành phố Hồ Chí Minh	Tp. HCM
Trang	Tr.

MỤC LỤC

Mai Viên Đoàn Triển và <i>Tiểu học Bản quốc phong tục sách</i> (<i>An Nam phong tục sách</i>)	1
<i>Tiểu học Bản quốc phong tục sách</i> (<i>An Nam phong tục sách</i>)	13
1. Nguyên đán (I) Ngày tết	15
Nguyên đán (II) Sửa sang	16
Nguyên đán (III) Lễ vật	18
Nguyên đán (IV) Lễ bái	19
Nguyên đán (V) Thi sự	20
Nguyên đán (VI) Đố đỏi	20
Nguyên đán (VIII) Chơi xuân	21
2. Tết Hàn thực	23
3. Tết Đoan ngọ	23
4. Tết Trung nguyên	24
5. Tết Trung thu	25
6. Tết Trùng thập	26
7. Miếu đình	27
8. Chùa chiền	28
9. Văn từ, văn chi	30
10. Công quán	31
11. Thần hiệu	32
12. Thờ thần	33
13. Vào đám lễ cầu phúc	33

14.	Hương âm	35
15.	Ngôi thờ	36
16.	Khoán ước	37
17.	Giao hào	39
18.	Khao vọng	40
19.	Kính biểu	40
20.	Khuyến giáo	41
21.	Qui y	42
22.	Câu an	44
23.	Việc làng	45
24.	Kỷ mục	46
25.	Chuyên trách giải quyết việc làng	46
26.	Tuần đình	47
27.	Mỗ	48
28.	Từ đường	49
29.	Thờ gia tiên (I)	49
	Thờ gia tiên (II)	50
30.	Ngày giỗ	51
31.	Dạo tràng	53
32.	Đồng cốt	54
33.	Phù thủy	56
34.	Lên đồng	57
35.	Bói toán	57
36.	Lấy vợ lấy chồng (I)	58
	Lấy vợ lấy chồng (II)	59
37.	Lấy vợ lẽ	62
38.	Sinh con	63
39.	Nhập học	64
40.	Việc học	66
41.	Thi đỗ	68
42.	Bổ nhiệm	69
43.	Khao lão	70

44. Việc tang (I)	71
Việc tang (II)	72
Việc tang (III)	73
Việc tang (IV)	74
45. Khóc tang	76
46. Cát táng	77
47. Kỵ hậu	79
48. Khánh, điệu	80
49. Đãi khách	81
50. Hiệu lệnh	83
51. Chơi họ	84
52. Dân bà	85
53. Tính tình	87
54. Trầu cau	88
55. Răng tóc	89
56. Cỗ bàn	91
57. Nông lịch	93
58. Chiêm nghiệm	96
59. Cấm kỵ	97
60. Lựa chọn	100
61. Phương thuật	100

Tài liệu tham khảo và trích dẫn	106
---------------------------------	-----

Phụ lục

Phụ lục 1

Bản so sánh những sai khác giữa hai bản BN. A. 45 vietnamien và A. 153	110
---	-----

Phụ lục 2

Nguyên bản chữ Hán <i>Tiểu học Bản quốc phong tục sách</i>	114
---	-----

MAI VIÊN ĐOÀN TRIỂN VÀ “TIÊU HỌC BẢN QUỐC PHONG TỤC SÁCH” (AN NAM PHONG TỤC SÁCH)

NGUYỄN TÔ LAN
Viện Nghiên cứu Hán Nôm
Viện Khoa học Xã hội Việt Nam

I. MAI VIÊN ĐOÀN TRIỂN - SỰ NGHIỆP & TÁC PHẨM

Đoàn Triển 段展 (1854 - 1919), tên thuở nhỏ là Trọng Vinh 仲榮, sau đổi thành Triển 展, tự Doãn Thành 尹誠, hiệu Mai Viên 梅園 là con trai thứ tư của Hàn lâm viện Thị giảng Học sĩ kiêm Đốc học Đoàn Trọng Huyền (Đoàn Huyền)¹. Ông sinh ngày 19 tháng 4 năm Giáp Dần, niên hiệu Tự Đức 7 (1854), người làng Hữu Châu, tổng Tả Thanh Oai, huyện Thanh Oai, phủ Ứng Hòa, tỉnh Hà Đông (nay là thôn Hữu Thanh Oai, xã Hữu Hòa, huyện Thanh Trì, Hà Nội).

Năm Ất Hợi niên hiệu Tự Đức 28 (1875) ông được bổ làm Âm sinh của tỉnh Hà Đông, giữ chức Quán đoàn huyện Thanh Oai sau sung Bang biện Huyện vụ huyện Thanh Oai. Ông đỗ Cử nhân Ân khoa Bính Tuất năm Đồng Khánh 1 (1886) khi 33 tuổi. Năm 36 tuổi ông được bổ Tư vụ rồi Chủ sự, Viên ngoại Nha Kinh lược Bắc Kỳ. Sau đó ông lần lượt đảm nhiệm các chức: Tri phủ Bình Giang (1894), Kinh Môn (1896), Nam Sách, Ninh Giang

¹ Đoàn Huyền (1808 - 1882), tự Xuân Thiệu, hiệu Ứng Khê, người thôn Hữu Châu, làng Hữu Thanh Oai, huyện Thanh Oai, nay thuộc tỉnh Hà Tây. Năm 1831, đậu Cử nhân, làm quan đến Đốc học, học trò thành đạt rất nhiều. (Theo *Lược truyện các tác gia Việt Nam*, tập 1, tr. 417).

(1898), Án sát Hà Nội (1902) rồi thăng Tuần phủ Ninh Bình (1903), Tuần phủ tòa Hà Nội (1906), Tuần phủ Hà Nam (1908), Tuần phủ sung Tuyên phủ sứ Bắc Giang sau chuyển vào làm việc tại Tu thư cục phủ Thống sứ lĩnh Tổng đốc Bắc Ninh², Nam Định. Năm 1914 ông về hưu, hàm Thái tử Thiếu bảo, Hiệp tá Đại Học sĩ.

Ông mất ngày 12 tháng 07 năm Ki Mùi (15 - 08 - 1919), thọ 66 tuổi, được an táng tại sinh phần riêng do chính ông thiết kế tại làng Hữu Thanh Oai.

Trước tác của ông hiện còn khá nhiều³:

*Tiểu học Bản quốc phong tục sách*⁴ (còn có tên *An Nam phong tục sách*⁵) 小學本國風俗冊⁶/安南風俗冊.

Mai Viên chủ nhân quy điền lục 梅園主人歸田錄⁷.

Mai Viên thi tập 梅園詩集⁸.

Đoàn Tuần phủ công độc 段巡撫公牘⁹.

Nhi tôn tất đọc 兒孫必讀¹⁰.

² Bia nhà học thôn Hữu Châu chép: năm Duy Tân 6 (1912), Đoàn Triển giữ chức Bình bộ Thượng thư Tổng đốc Bắc Ninh. (Bản dập bia do Nguyễn Đức Dũng, Nguyễn Tô Lan thực hiện).

³ Học giả Trần Văn Giáp là con rể của cụ Đoàn Triển. Sinh thời Học giả Trần Văn Giáp đã khai thác một số sách cụ để lại. Theo con cháu trong dòng họ Đoàn có lẽ vẫn còn một số tác phẩm của cụ nằm trong tủ sách gia đình mà học giả Trần Văn Giáp tặng cho thư viện KHXH TW (cũ, nay là Viện Thông tin Khoa học Xã hội).

⁴ Từ đây xin viết tắt là T11BQPTS.

⁵ Từ đây xin viết tắt là ANPTS.

⁶ Được trình bày ở phần II của bài viết.

⁷ Chỉ còn một bản kí hiệu 2238 tại thư viện Viện Thông tin Khoa học Xã hội.

⁸ Theo Nhà giáo Đoàn Thịnh, Học giả Trần Văn Giáp đã từng giữ bản này. Hiện chưa tìm thấy.

⁹ Xin xem bài *Tờ trình của Tuần phủ họ Đoàn (Đoàn Tuần phủ công độc) một tư liệu quý góp phần tìm hiểu lịch sử giáo dục đầu thế kỉ XX* của Vũ Thị Băng Tú, *Thông báo Hán Nôm học* 1998, tr. 444 - 453.

¹⁰ Hiện mới tìm thấy bản dịch ra quốc ngữ của họ Đoàn lưu giữ.

Ông có một số sáng tác chép trong các sách: *Quan liêu phong tặng đối liên* 官僚封贈對聯, *Thụy Sơn thi tập* 翠山詩集, *Văn tuyển đối liên* 文選對聯, *Chư đề mặc* 諸題默.

Biên tập và viết lời tựa các sách: *Ứng Khê văn tập* 應溪文集, *Ứng Khê văn tuyển* 應溪文選¹¹, viết tựa cho *Trung học Việt sử toát yếu* 中學越史撮要 (*Trung học Việt sử toát yếu giáo khoa* 中學越史撮要教科).

Đoàn Triển tham gia biên tập các sách: *Nam quốc địa dư* 南國地輿幼學教科書, *Chính trị sự lược giáo khoa thư* 政治事略教科書 (trong sách *Chư dư tạp biên* 諸輿雜編), *Tiểu học Tứ thư tiết lược* 小學四書節略, *Ấu học Hán tự tân thư* 幼學漢字新書, duyệt sách: *Việt sử tân ước toàn biên* 越史新約全編 (*Đại Việt sử ước* 大越史約).

Ngoài ra, ông còn có thơ đề ở quán Trấn Vũ¹², soạn văn bia cho nhà học xã Hữu Hòa¹³ và chùa Quang Lâm (Thanh Trì, Hà Nội), cùng các chức sắc trong làng Hữu Châu viết *Hữu Châu tân lệ*¹⁴, viết một số câu đối trên đàn tổ họ Đoàn và sinh phần của mình v.v...

Trong trước tác hiện còn của Mai Viên Đoàn Triển, tác phẩm THBQPTS hay ANPTS là một tư liệu đáng chú ý để tìm hiểu phong tục tập quán của người Việt. Một mặt,

¹¹ Hai tác phẩm này được trích dịch trong *Ứng Khê thi văn tập*, Nxb. Khoa học Xã hội, H., 1996.

¹² Xin xem trong khóa luận tốt nghiệp của sinh viên Nguyễn Đức Dũng, Hán Nôm K41, Khoa Văn học, Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, DH QG HN. *Khảo sát hệ thống văn bản khắc Hán Nôm đền Quán Thánh*.

¹³ Ngôi trường do Đoàn Triển cùng dân làng đóng góp xây dựng năm Bình Ngô, niên hiệu Thành Thái 17 (1906). Đây là một tư liệu quý góp phần nghiên cứu lịch sử giáo dục Việt Nam tại địa phương.

¹⁴ Bản hương ước mới của làng Hữu Châu, qua đây Đoàn Triển thể hiện nhiều quan điểm về phong tục Việt Nam của mình.

góp phần giữ gìn và bảo vệ bản sắc văn hóa dân tộc, mặt khác thể hiện tinh thần gan đực khơi trong, tiếp thu những nét đẹp trong phong tục dân tộc để thích nghi với xã hội đang biến chuyển không ngừng.

II. “TIỂU HỌC BẢN QUỐC PHONG TỤC SÁCH” (AN NAM PHONG TỤC SÁCH)

II.1 TÌNH TRẠNG VĂN BẢN

Hiện nay, *Tiểu học Bản quốc phong tục sách* 小學本國風俗冊 hay *An Nam phong tục sách* 安南風俗冊 được biết đến qua 04 văn bản như sau:

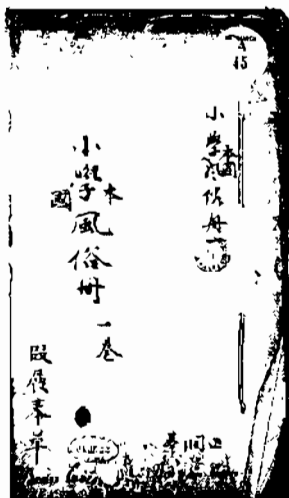
Thư viện E.F.E.O Paris¹⁵ hiện lưu trữ sách THBQPTS (nhất quyển) 小學本國風俗冊 (一卷), kí hiệu **BN. A. 45 vietnamien** (77 trang, 28,5 x 16cm, chữ Hán). Với sự giúp đỡ của con cháu tác giả Đoàn Triển hiện đang sinh sống tại Paris¹⁶, chúng tôi đã có được bản chụp của tài liệu này. Chữ sách chép theo lối hành. Căn cứ vào cách biên chép ở bìa sách có lẽ tên sách ban đầu là 小學風俗冊, chữ 本國 được thêm vào sau này. Cũng theo bìa sách chúng ta có thêm một thông tin, sách này được Đỗ Văn Tâm nhuận chính (tên người Đỗ Văn Tâm được viết thêm vào bằng bút mực).

Thư viện Viện Nghiên cứu Hán Nôm¹⁷ hiện lưu giữ được 02 bản mang tiêu đề ANPTS 安南

¹⁵ Tại 22, Avenue due Pré sident - Wilson, 75116, Paris.

¹⁶ Nhân đây, chúng tôi xin gửi lời cảm ơn tới Nhà giáo Đoàn Thịnh đã cung cấp cho chúng tôi văn bản nói trên.

¹⁷ Viện Nghiên cứu Hán Nôm, 183 Đường Tiền Đông, Đống Đa, Hà Nội.

風俗冊.

Bản **A. 153**, chữ Hán, viết trên nền giấy dó loại tốt, khổ 32 x 23 cm, bìa phủ dầu sơn bóng màu cánh gián, gáy phết cật đen, dày 88 trang. Mỗi trang trung bình 9 dòng, mỗi dòng 20 chữ. Chữ chép chân phương, đều đặn từ đầu đến cuối, có một số ít chữ viết tục thể, viết tắt, trình bày thoáng, rõ ràng, có chấm câu, có dấu kiểm hiệu của E.F.E.O¹⁸.

Tờ đầu tiên ghi: 維新戊申二年 Duy Tân, Mậu Thân, nhị niên (năm thứ hai niên hiệu Duy Tân, Mậu Thân, tức năm 1908). 安南風俗冊 ANPTS, 丙戌科舉人, 翰林院直學士領河南省巡撫梅園段展著 Bình Tuất khoa Cử nhân, Hàn lâm viện Trục học sĩ, lĩnh Hà Nam tỉnh Tuần phủ, Mai Viên Đoàn Triển trước (Cử nhân khoa Bình Tuất [1886], Hàn Lâm viện Trục học sĩ, lĩnh Tuần phủ Hà Nam là Mai Viên Đoàn Triển trước tác). Tờ thứ hai, dòng đầu tiên chép: 小學風俗冊 *Tiểu học phong tục sách*, 梅園主人編輯 Mai Viên chủ nhân biên tập, sau đó là phần mục lục và nội dung sách. Tờ cuối sách chép: 小學風俗冊終 *Tiểu học phong tục sách* chung (*Tiểu học phong tục sách* hết).

Bản **VHv. 2665**, chữ Hán, giấy bản, dày, thô, khổ 17x16cm, dày 101 trang. Cuối sách có chép: 越南民主共和十九年八月日陽曆 一九六四年抄依正版武織記 Việt Nam Dân chủ Cộng hòa thập cửu niên bát nguyệt nhật dương lịch nhất cửu lục tứ niên sao y chính bản Vũ Chức ký (Tháng 8 năm thứ 19 Việt Nam Dân chủ Cộng hòa [tức] năm 1964 dương lịch, Vũ Chức sao y bản chính, ký tên). 校訂河輝璋記 Hiệu đính Hà Huy Chương ký (Hà

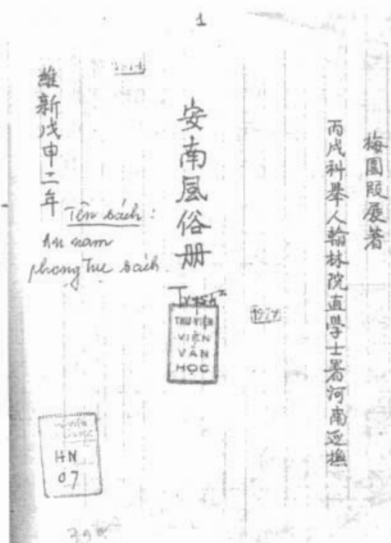
¹⁸ Chữ viết tắt của École Française d'Extrême - Orient (Học viện Viễn đông Bác cổ Pháp).

Huy Chương hiệu đính, ký tên). Chữ chép khá rõ ràng, đều đặn từ đầu đến cuối, chấm câu bằng bút đỏ. Sau khi đối chiếu, chúng tôi cho rằng bản này sao lại từ bản A.153 tuy có khoảng 30 chữ sai khác nhưng không ảnh hưởng tới nội dung sách.

Qua khảo sát của chúng tôi, nội dung cơ bản của TH-BQPTS và ANPTS là tương đồng. Ngoại trừ một số sai khác về tự dạng và trật tự từ thì so với ANPTS, THBQPTS tuy thiếu phần Mục lục ở đầu sách nhưng nội dung lại đầy đủ hơn.

Ngoài ba bản kể trên hiện còn một bản chữ Hán chép tay tại thư viện Viện Văn học¹⁹, kí hiệu thư viện là **HN. 07**. Căn cứ vào một số dấu hiệu trên bìa sách chúng ta được biết thêm lần đăng kí sách mượn nhất tại thư viện Viện Văn học là năm 1979. Bản này được chép bằng bút mực trên giấy vở kẻ ô cũ theo hàng dọc từ trái sang phải (theo chiều đọc thông thường của tiếng Việt hiện đại) tổng cộng là 74 tr. Sau khi so sánh đối chiếu chúng tôi thấy đây là bản chép tay lại của bản A.153 tại thư viện Viện Nghiên cứu Hán Nôm, có một số sai khác về tự dạng và thiếu câu chữ²⁰ nhưng nhìn chung vẫn tuân thủ về cơ bản nội dung của sách gốc

Như vậy, có thể thấy, vấn đề văn bản của TH-

¹⁹ Viện Văn học, 20 Lý Thái Tổ, Ba Đình, Hà Nội.

²⁰ Có lẽ do không cẩn thận khi sao chép.

BQPTS hay ANPTS không quá phức tạp. Căn cứ vào tên sách và quy cách trình bày sách chúng tôi tạm xếp các văn bản của sách này thành hai dòng.

1. THBQPTS: Sách có tên THBQPTS, sách không có mục lục nhưng lại là bản chép đầy đủ nhất. Đây là bản BN. A. 45 vietnamien tại Paris, Pháp.

2. ANPTS: Sách có tên ANPTS, có mục lục. Thuộc hệ văn bản này có 03 văn bản là A. 153; VHv. 2665 và HN. 07. Trong đó, sai khác giữa bản A. 153 và VHv. 2665 không nhiều và đã được sửa chữa, vấn đề tác giả và niên đại là rõ ràng. Bản VHv. 2665 là bản chép năm 1964 và bản HN. 07 của Viện Văn học được chép lại sau này nên chúng tôi xin không đề cập đến nữa.

II.2 MAI VIÊN ĐOÀN TRIỂN VÀ “TIỂU HỌC BẢN QUỐC PHONG TỤC SÁCH” (AN NAM PHONG TỤC SÁCH)

Đoàn Triển là một học quan tham gia tích cực vào sự nghiệp giáo dục Việt Nam đầu thế kỷ. Năm 1906, ông đã dâng một tờ trình lên thống sứ Bắc Kỳ, trong đó “tha thiết xin thiết lập Tòa Hội đồng học vụ, để tham khảo sách các nước Trung, Tây và Nam, lấy những điều gần gũi, khả dĩ có thể khai trí cho dân, soạn thành sách chừng 18 quyển, trong đó 1 quyển dạy trẻ vỡ lòng, 13 quyển dạy Tiểu học, 4 quyển Trung học”²¹. Tư tưởng này của ông cũng được Emmanuel Poisson trong *Quan và lại ở miền Bắc Việt Nam - một bộ máy hành chính trước thử thách (1820 - 1918)* nhắc đến với những đánh giá thỏa đáng: “Những suy nghĩ của một viên quan khác là Đoàn Triển, tuần phủ Ninh Bình cũng khiến chúng ta phải bỏ qua sự đối lập giữa sĩ phu cấp tiến và quan trường về công cuộc duy tân. Tờ trình năm 1906 của Đoàn Triển gửi cho thống sứ Bắc

²¹ Theo bản dịch của Vũ Bằng Tú, sđd, tr. 449.

Kỳ đáng để chúng ta phân tích thêm. Đó không phải là một bản trình bày kỹ thuật khô khan mà tác giả đã luận về công cuộc duy tân bằng những lời lẽ mà Đông Kinh Nghĩa thực không thể chối bỏ”²².

18 quyển thuộc bộ Tân thư mà Đoàn Triển kiến nghị biên soạn bao gồm: Học chữ (1 quyển), Cách ngôn (1 quyển), Vệ sinh (1 quyển), Toán học (1 quyển), Nghi lễ (1 quyển), Bắc sử (2 quyển), Nam sử (2 quyển), Lịch sử phương Tây (2 quyển), Địa dư bản quốc (1 quyển), Thương thức (1 quyển), Đơn từ tấu sớ (1 quyển), Công việc cai trị nhà nước (1 quyển). Trong đó, “Địa dư bản quốc” chép về đất nước vào lúc đó phân thiết thành tỉnh, đạo, phủ, huyện, về sông, núi, cương vực, đường sá, bản đồ các loại, sản vật, phong tục, dân số, phương ngôn, cô tích.

Thư viện Viện Nghiên cứu Hán Nôm hiện còn những sách sau:

Ấu học Hán tự tân thư do Dương Lâm, Đoàn Triển, Bùi Hương Thành biên tập, Đỗ Văn Tâm nhuận chính, gồm 4 quyển (*Ấu học Khai tâm giáo khoa thư, Ấu học Tu thân giáo khoa thư, Ấu học Địa dư giáo khoa thư, Ấu học Lịch sử giáo khoa thư*), hiện còn 3 bản in là VHv. 1485, VHv. 1507, VHv. 2394, 3 bản viết là VHv. 345, VHv. 346, VHv. 469; *Nam quốc địa dư Ấu học giáo khoa* do Đoàn Triển biên tập, kí hiệu thư viện A. 3168; *Tiểu học Từ thư tiết lược*, Đoàn Triển biên tập, Đỗ Văn Tâm hiệu đính, kí hiệu thư viện A. 2607; *Tiểu học Bắc sử lược biên* do Nguyễn Tài Tích biên tập, kí hiệu thư viện A. 2609; *Tiểu học Quốc sử lược biên* do Phạm Huy Hồ biên tập, Đỗ Văn Tâm hiệu đính, kí hiệu thư viện A. 329; *Trung học Việt sử biên niên toát yếu*, Ngô Giáp Đậu soạn, Đỗ Văn Tâm

²² Emmanuel Poisson, *Quan và lại ở miền Bắc Việt Nam một bộ máy hành chính trước thử thách (1820 - 1918)*, tr. 317.

nhuận chính, kí hiệu thư viện A. 328 v.v...

Hiện tại còn chưa rõ tại thời điểm đó, đã có bao nhiêu cuốn sách trong 18 quyển Đoàn Triển kiến nghị biên soạn được tổ chức thực hiện và bao nhiêu cuốn trong số đó còn đến ngày nay, nhưng qua tìm hiểu sơ bộ như trên chúng ta có thể thấy riêng sách cho bậc Ấu học đã có 2 quyển, Tiểu học có 3 quyển, Trung học có 1 quyển. Điều này cho thấy ít nhất tại thời điểm đó thực sự đã có một ban biên tập để biên soạn ra hệ thống sách giáo khoa này. Tuy nội dung phong tục không được đề cập thành một mục riêng rẽ trong 18 quyển nói trên nhưng qua tìm hiểu văn bản THBQPTS BN. A. 45 vietnamien và ANPTS A. 153 có thể thấy rõ quyển này cũng nằm trong hệ thống các sách giáo khoa nói trên, như vậy sách về Tiểu học còn lại là 4 quyển. Có lẽ tên ban đầu của sách là *Tiểu học phong tục sách*, chữ “bản quốc” có thể được soạn giả (Đoàn Triển) hoặc người hiệu đính (Đoàn Văn Tâm) thêm vào. Quyển này có tính chất như một bản thảo. Quyển ANPTS có lẽ được chép lại sau này, làm thêm phần mục lục, biên chép đầy đủ tác giả (với chức tước và học vị), năm biên soạn, người chép có lẽ muốn làm rõ hơn tên sách nên đã đổi thành ANPTS.

Tuy THBQPTS (ANPTS) có dáng vẻ của một cuốn sách giáo khoa ở bậc tiểu học nhưng những nội dung về phong tục được đề cập trong sách chính là phong tục Việt Nam đầu thế kỉ XX, đây là những tư liệu quý trong nghiên cứu văn hóa. Đồng thời, những kiến giải về phong tục trong sách thể hiện quan điểm của lớp nhà Nho duy tân ở buổi giao thời, lúc mà cái cũ chưa qua, cái mới chưa đến rất đáng quan tâm. Cách thể hiện nội dung của sách rất rõ ràng, mạch lạc lại đầy đủ. Với những lí do như trên, chúng tôi mong muốn giới thiệu cuốn sách này tới tay độc giả với tư cách như một tổng luận về phong tục Việt Nam.

Chúng tôi đã tiến hành so sánh hai bản BN. A. 45 vietnamien và A. 153, nhận thấy bản BN. A. 45 vietnamien được biên chép đầy đủ hơn ví như A. 153 tại mục “Cấm kỵ” chép thiếu 02 câu, mục “Lựa chọn” chép thiếu 03 câu so với BN. A. 45 vietnamien, một số chỗ văn từ BN. A. 45 vietnamien được biên chép rõ ràng, dễ hiểu hơn²³. Vì vậy, chúng tôi chọn bản này làm bản nền để dịch sang tiếng Việt, trên cơ sở đó có tham khảo bản A. 153. Tuy chọn A. 45 làm bản nền, bản này có tên là *Tiểu học Bản quốc phong tục sách* nhưng chúng tôi lấy tên *An Nam phong tục sách* làm tên chính của bản dịch sách nhằm giúp người đọc hiện đại hình dung dễ dàng nội dung mà sách thể hiện. Trong quá trình dịch thuật, chúng tôi tham khảo bản dịch của dịch giả Đào Phương Bình. Đây là bản dịch được thực hiện năm 1968 theo bản chữ Hán chép tay của Viện Văn học. Bởi bản chép tay này có nhiều sai sót và thiếu so với BN. A. 45 vietnamien, nên bản dịch cũng không đầy đủ. Những chỗ sai khác giữa bản BN. A. 45 vietnamien và A. 153 sẽ được chúng tôi chú thích kỹ hơn trong bản dịch.

II.3 TIỂU HỌC BẢN QUỐC PHONG TỤC SÁCH (AN NAM PHONG TỤC SÁCH) - GIÁ TRỊ NỘI DUNG

Về nội dung, sách chia làm 72 mục riêng biệt với 61 đề mục nội dung (có một số mục cùng chủ đề chúng tôi đưa vào chung một đề mục). Chúng tôi tạm xếp nội dung sách thành 2 nhóm. Qua việc trình bày thứ tự các mục chúng tôi nhận thấy trong quá trình viết sách tác giả cũng đã có ý phân biệt rõ hai phần.

Nhóm 1 gồm 11 mục ghi những phong tục các tiết cơ bản trong năm: *Nguyên đán (ngày tết, sửa sang, lễ vật, lễ bái, thí sự, đối đãi, chơi xuân), tết Hàn thực, tết Đoan ngo,*

²³ Xin xem bảng so sánh những sai khác giữa hai bản này ở Phụ lục 1.

tết Trung nguyên, tết Trung thu, tết Trùng thập.

Nhóm 2 từ mục 12 đến hết, ghi lại phong tục, tập quán trong đời sống sinh hoạt thường ngày của nhân dân: *Miếu đình, chùa chiền, văn từ văn chỉ, công quán, thần hiệu, thờ thần, vào đám lễ cầu phúc, hương ẩm, ngôi thứ, khoán ước, giao hào, khao vọng, kính biểu, khuyến giáo, quy y, cầu an, việc làng, kỳ mục, chuyên trách giải quyết việc làng, tuần đình, mỗ, từ đường, thờ gia tiên (1, 2), ngày giỗ, đạo tràng, đồng cốt, phù thủy, lên đồng, bói toán, lấy vợ lấy chồng (1, 2), lấy vợ lẽ, sinh con, nhập học, việc học, thi đỗ, bổ nhiệm, khao lão, việc tang (1, 2, 3, 4), khóc tang, cát táng, kỵ hậu, khánh điệu, đãi khách, hiệu lệnh, chơi họ, đàn bà, tính tình, trâu cau, răng tóc, cỗ bàn, nông lịch, chiêm nghiệm, cấm kỵ, lựa chọn, phương thuật.*

Ở mỗi mục, tác giả ghi lại những nét cơ bản nhất của phong tục Việt nhưng vẫn rất đầy đủ. Tùy theo tính chất của đề mục mà viết dài hay ngắn, tỷ mỉ, kỹ lưỡng hay sơ lược. Như mục “Công quán” chỉ chép đôi dòng như sau: “Hoặc gồm ba gian, năm gian, hoặc bằng tre, gỗ, gạch, ngói thì gọi là quán hoặc là điểm. Quán ở trong làng là chỗ canh phòng, hội họp, quán ngoài đồng là nơi nghỉ ngơi của nông dân ở ngoài đồng. Quán do dân góp xây dựng, hoặc do tư nhân bỏ tiền của ra xây làm phúc. Cũng là một nơi công ích vậy”.

Mỗi mục chia làm hai phần. Phần trước giải thích đề mục, giới thiệu sơ lược về nội dung của mục đó, các phong tục và khái niệm liên quan. Phần sau tác giả nêu nhận xét của mình, điểm khả thù hay những điều cần bỏ, cần tránh. Ví như cùng về tết Nguyên đán, tác giả lần lượt trình bày qua 7 mục các nội dung: Thế nào là tết Nguyên đán, việc sửa sang, bày sắm lễ vật, lễ bái, bắt tay thử việc, thù ứng, du

xuân. Cuối mục Nguyên đán 7, tác giả nêu nhận xét: “Xét tết Nguyên đán, nước nào cũng có, không thể thiếu được. Nhưng chỉ có ở nước ta, cúng tế đến bốn năm ngày thật là phiền nhiễu. Và lại, vàng hương, giấy viết đối liễn, pháo, v.v... đều là hàng Trung Quốc, lãng phí rất nhiều. Hoặc có kẻ kiếm lợi bất chước làm theo, thật chẳng khôn ngoan. Đến như nạn cờ bạc, càng là việc cần ngăn ngừa...”.

Qua 72 mục chúng ta có được một số hình dung như sau:

Tác giả đề cập đến hầu hết những phong tục cơ bản nhất, thường gặp và gắn bó nhất với đời sống thường ngày của nhân dân. Nhưng đến thời của tác giả một số phong tục đã mất đi ý nghĩa ban đầu. Bên cạnh đó, nhiều khái niệm cơ bản đã phần nào bị quên lãng hoặc bị hiểu sai. Phong tục được phản ánh trong sách là phong tục sinh động của xã hội Việt Nam cuối thế kỉ XIX đầu thế kỷ XX.

Do viết cho người học ở bậc tiểu học đương thời nên tác phẩm có văn phong giản dị, không đi vào tầm chương trích cú, chú trọng lấy những ví dụ trực quan sinh động trong đời sống hàng ngày. Các mục được trình bày mạch lạc, có lớp lang, dễ tiếp thu.

Những nhận xét sắc sảo của tác giả về cái hay, cái dở, cái nên giữ, nên bỏ của phong tục nước ta thể hiện tư tưởng tiên tiến một nhà Nho không nệ cổ. Ông đề cao thực chất mà không bị câu thúc bởi hình thức, cốt ở ý nghĩa chứ không vụ vào bề ngoài. Tác giả gửi gắm mong muốn gìn giữ lấy những điều tốt đẹp, loại bỏ hủ tục để phong tục nước ta ngày càng thuần hậu. Ấu cũng là một cách thể hiện tấm lòng với đất nước, với nhân dân.

Xin trân trọng giới thiệu cùng bạn đọc.

MAI VIÊN ĐOÀN TRIỂN

AN NAM
PHONG TỤC SÁCH

安南風俗冊

[1a] NGUYÊN ĐÁN (I)
NGÀY TẾT

Hai mươi ba tháng chạp là tết Táo quân châu trời. Ngày ba mươi là tết Trừ tịch²⁴. Nửa đêm²⁵ là tiết Giao thừa. Mừng một tháng giêng là tết Nguyên đán. Mừng hai, mừng ba đều gọi là ngày Tết. Mừng bốn làm lễ tạ gọi là lễ tiễn gia tiên²⁶. Mừng bảy hạ nêu gọi là tết Khai hạ²⁷. Ngày mười lăm là tết Thượng nguyên. Sau đó thì cúng sao cầu phúc kéo dài đến hàng tuần.

Có lẽ một tháng đầu năm, ngoài việc cúng tế, ăn uống ra, người ta không làm gì cả.

²⁴ Trừ 除: trao lại chức quan, Tịch 夕: ban đêm. Trừ tịch tức là đêm ngày cuối của tháng Chạp hàng năm, là lúc năm cũ kết thúc, năm mới bắt đầu. Sở dĩ có chuyện trao lại chức quan là vì theo quan niệm dân gian thì có 12 vị quan Hành khiển, mỗi vị phụ trách một năm, luân phiên nhau kể từ năm Tý đến năm Hợi là 12 năm. hết một lượt thì lại quay trở lại. Vì vậy, lễ Trừ tịch là để cúng hai vị Hành khiển, một vị cai quản năm cũ, một vị cai quản năm mới bàn giao công việc trần gian cho nhau. Theo Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*: “Trừ tịch là chiều hôm trừ hết năm cũ mà sang năm mới. Lại có nghĩa là ngày trừ khử ma quỷ” (tr. 53).

²⁵ Nửa đêm ngày ba mươi.

²⁶ Nguyên văn: 送先 (tống tiên).

²⁷ Khai hạ (khai hạ). ANPTS chép: 七日曰開賀曰人日 (thất nhật viết Khai hạ, viết Nhân nhật) “Mừng bảy gọi là tết Khai hạ, cũng gọi là Nhân nhật”. Theo *Hàn ngữ Đại từ điển*: “Nhân nhật: Tục cổ gọi ngày mừng bảy tháng giêng là Nhân nhật. Sách *Chiêm thu* của Đông Phương Sóc chép: Mừng một tháng giêng ứng với gà, mừng 2 ứng với chó, mừng 3 ứng với lợn, mừng 4 ứng với dê, mừng 5 ứng với trâu, mừng 6 ứng với ngựa, mừng 7 ứng với người, mừng 8 ứng với lúa. Những ngày này mà đều sáng sủa ấm áp thì năm ấy thịnh vượng sung túc, những ngày này mà lạnh lẽo âm đạm thì năm ấy tật bệnh hao tổn.” (tập 1, tr. 49).

安南風俗冊

NGUYỄN ĐÁN (II) SỬA SANG²⁸

Trung tuần tháng Chạp²⁹, tứ dân³⁰ đi xa, lục tục³¹ trở về quê quán, may sắm quần áo, quét dọn vườn tược, nhà cửa, lau chùi đồ đạc, mọi việc đều phải³² gọn gàng sạch sẽ. Đàn ông đàn bà ăn mặc tề chỉnh, đi chợ mua tiền vàng, áo mũ làm đồ thờ cúng gia tiên [1b], áo mũ³³ để làm lễ tiễn ông Táo. Mua pháo, tranh giấy, hoa giấy, hương, nến và các thứ cần dùng khác trong ngày Tết. Như vậy thì gọi là đi chợ Tết. Phần nhiều (người ta) dùng giấy đỏ, giấy vàng viết đại tự, đối liên³⁴ dán vào vách tường. Gần ngày Tết niên, người ta biện lễ trà rượu đi quét dọn phần mộ tổ tiên gọi là “tào mộ”. Bỏ ông đầu rau cũ đến một chỗ sạch, đem đầu rau mới thay vào.

Trồng cây nêu
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

²⁸ Nguyên văn: 修飾 (tu sức).

²⁹ Một tuần xưa có 10 ngày. Trung tuần tháng Chạp tức là từ ngày mùng 10 đến ngày 20 tháng Chạp.

³⁰ Tứ dân: Tức là “sĩ, nông, công, thương” bốn tầng lớp chính trong xã hội. Ở đây, dùng chữ này để chỉ dân chúng nói chung.

Ngày Tết niên, lấy một cây tre tươi đẻ ngọn và lá, trồng trước sân gọi là cây nêu³⁷. Rắc vôi ở sân, ở hè để trừ ma, đó là theo thuyết nhà Phật³⁸. Sau ngày Tết niên (người ta) đốt pháo giăng đèn, rất là náo nhiệt. Đến cả đến người nghèo khó cũng cố mà theo tục lệ ngày Tết.

³¹ ANPTS chép: 續陸 (tục lục).

³² Nguyên văn: 要得 (yêu đắc). ANPTS chép: 要事 (yêu sự).

³³ Ước áo mã, mũ mã đều làm bằng giấy

³⁴ Đối liên: câu đối.

³⁵ *An Nam People's Techniques*: tập tranh khắc do Henri Oger (Pháp) tổ chức thực hiện, 4 nghệ nhân Việt Nam là Nguyễn Văn Đăng, Nguyễn Văn Giai, Phạm Văn Tiêu, Phạm Trọng Hải vẽ và khắc. Công việc khắc in tiến hành trong 2 tháng cùng với 30 thợ. Tranh in trên giấy làng Bưởi, khổ 65 x 42 cm. Bộ tranh gồm 700 trang với hơn 4000 hình vẽ là bộ sưu tập quý giá về hình ảnh đời thường của người dân Việt Nam đầu thế kỉ XX.

³⁶ Henri Oger, người Pháp (1885 - 1936), từng làm quan lí viên trong cơ quan hành chính dân sự của chính quyền Đông Dương. Trong hai năm làm việc tại Việt Nam (1908 - 1909), Henri đã cùng người thợ vẽ đi khắp Hà thành để vẽ lại đời sống sinh hoạt, sau khi phác họa thì đưa đi khắc gỗ. Bộ sưu tập này được giới thiệu đầu tiên tại một triển lãm tại Trung tâm Văn hóa thành phố Bourges (Pháp) năm 1978 dưới tên gọi: "Các họa sĩ nông dân của Việt Nam" (*Peintres paysans du Vietnam*). Hiện nay, còn lại ba bản lưu trữ tại Thư viện Khoa học Tổng hợp Thành phố Hồ Chí Minh (hản đù nhất), tại Tổng lãnh sự Pháp và Tổng Lãnh sự quán Hà Lan tại Việt Nam.

³⁷ Theo *Vghĩ lễ vòng đời người*. "Thông thường nêu là cây tre đẵn tơi gốc, còn nguyên ngọn lá, đem trồng trước sân, kết ba cái buộc bó vàng, có khi còn thêm cỗ mũ nhỏ, cài cái khánh bằng đất nung" (tr. 251).

³⁸ Lược thuật theo *Tết cổ truyền của người Việt*, sự tích cây nêu ngày Tết như sau: Không biết từ bao giờ, quý chiếm đất đai, bóc lột con người, tình cảnh ngày càng thảm thiết. Phật từ phương Tây lai bầy kế giúp người, hết lần này đến lần khác quý mắc mưu thua người nên cuối cùng bắt người phải trả lại ruộng đất. Phật báo người xin mua của quý một mảnh đất chỉ bằng cái áo cà sa, rồi Phật hóa phép làm cà sa che kín khắp mọi nơi làm quý phải lui ra tận biển Đông. Quý đem quân đánh lại con người, mấy phen chiến đấu gay go, dưới sự giúp đỡ của Phật loài người đã chiến thắng, lại còn biết được điểm yếu của quý là máu chó, lá dứa, tỏi, vôi bột. Quý xin một năm được vài ba ngày vào đất liền thăm viếng phần mộ tổ tiên. Vì thế, hàng năm cứ đến tết Nguyên đán là ngày quý vào thăm đất liền thì người ta theo tục cũ trồng cây nêu cho quý không dám bén mảng vào chỗ người đang ở. Ngoài ra người ta còn treo khánh đất hoặc bó lá dứa, canh đa lên ngọn nêu hoặc rắc vôi bột xuống đất để làm cho quý sợ. (tr. 416 - 421).

NGUYÊN ĐÁN (III)
LỄ VẬT

Cá chép (lý ngư)
Tranh dân gian Đông Hồ

Lễ tiễn Táo quân thường hay dùng một con cá chép gọi là ngựa của Táo quân. Thường hay dùng cây mía để cả gốc cả ngọn để thờ cúng gia tiên, gọi là gậy ông vãi³⁹. Cỗ bàn dùng cá hay thịt tùy nghi. Gạo đem gói bánh chưng, thịt đem giã giò, làm nem; đường làm kẹo mứt⁴⁰, hoa quả thi [2a] nhất thiết phải có cam, bưởi. Nhà giàu có mỗi nhà có thể mổ riêng một con lợn, nhà nghèo độ dăm ba nhà mổ chung một con lợn, chia nhau để làm thức ăn ngày Tết.

³⁹ Nguyên văn: 先人杖 (tiên nhân trượng).

⁴⁰ Nguyên văn: 瓜果 (qua quả).

NGUYÊN ĐÁN (IV) LỄ BÁI

Ngày hai mươi ba tiễn Táo quân. Ngày ba mươi rước Táo quân. Giao thừa tế thần Hành khiển cũ và thần Hành khiển mới năm ấy⁴¹, gọi là “tổng cựu nghênh tân”⁴². Tất niên và Nguyên đán, người ta ăn mặc chỉnh tề, sửa soạn cỗ bàn, chè rượu cúng ở từ đường⁴³.

Ngày Tết, người ta đem một khay cau trầu đi chúc Tết hai bên nội ngoại. Khi cha mẹ còn sống, con cái đến làm lễ mừng tuổi. Cha mẹ mất, con cái ở gần thì làm cỗ cúng đến bái yết tại từ đường. Người ở xa hoặc nghèo thì thay thế bằng tiền, gạo, vàng mã. Về sau, con cháu nối đời duy trì lễ cúng cỗ, mỗi ngày phải mang cỗ đến cúng tại từ đường. Ngày mừng bốn thì đem tiền vàng ra hóa. Như vậy là lễ xong.

Đồng thời, còn phải cúng thần cửa, thần bếp, đó là học theo lễ “Ngũ tự”⁴⁴ vậy. Hôm nào ngày lành thì đem lễ vật, hương hoa đến thắp hương ở đình, chùa. Ngày mừng bảy thì hạ cây nêu, (nghi thức) giống như ngày Tất niên.

安南風俗冊

⁴¹ Nguyên văn 交承祀新舊當年行遣之神 (Giao thừa tự tân cựu Đương niên Hành khiển chi thần). ANPTS chép: “交承祀當年行遣之神” (Giao thừa tự Đương niên Hành khiển chi thần) nghĩa là “Giao thừa tế thần Hành khiển của năm ấy”.

⁴² Tổng cựu nghênh tân 送舊迎新: tiễn quan Hành khiển của năm cũ đi, rước quan Hành khiển của năm mới về.

⁴³ Từ đường 祠堂: nhà thờ. Nhà nào lớn, giàu có hay có nhà thờ riêng, nhà bình thường thì tế lễ tại nhà thờ họ hoặc nhà thờ chi họ.

⁴⁴ Theo *Hán ngữ Đại từ điển*: “Ngũ tự: Tế tự năm vị thần làm chủ nhà cửa trong ngoài. Sách *Luân hành*, mục *Tế ý* của Vương Sung đời Hán chú thích: Thờ năm vị thần là để trả công cho thần cửa ngoài (Môn thần), cửa trong (Hộ thần), giọt gianh (Trung lựu thần), bếp (Táo thần), đường đi (Hành thần)” (tập 1, tr. 153).

[2b] NGUYÊN ĐÁN (V)
THÍ SỰ⁴⁵

Phải chọn giờ lành để xuất hành, hoặc đến nhà người khác hoặc đi đến đình, chùa. Be lấy một cành hoa đẹp mang về nhà cắm ở cửa⁴⁶ gọi là “hái lộc”. Người làm quan thì khai ấn, giải quyết một ít việc công. Kê sĩ⁴⁷ thì khai bút viết mấy hàng lời hay ý đẹp. Nhà buôn thì mở cửa hàng bán ít đồ tạp hóa. Nhà nông thì động thổ, để bắt đầu công việc đồng áng. Lễ động thổ thì đem lễ vật ra cúng ở miếu đình, đánh ba hồi trống hoặc ba hồi mõ rồi lấy dăm ba hòn đất đắp ở trước miếu đình. Mọi người ai nấy đều ra đồng gánh một gánh đất đắp ở cạnh sân. Sau khi động thổ, người trong thôn ấp mới ra đồng làm.

NGUYÊN ĐÁN (VI)
ĐỐI ĐÀI

Sắp đến tết Nguyên đán, thứ dân đối với quan trường, cấp dưới đối với cấp trên, con em đối với cha anh [3a], học trò đối với thầy dạy, kẻ vay mượn đối với chủ nợ, nhà trai nhà gái đối với thông gia, người làm quan đối với thân thuộc, cố cựu đều biểu xén nhau gọi là lễ Tết.

Hoặc là chè, rượu, gạo, gà, vịt, hoa quả, mứt kẹo, hoặc là tiền bạc, nặng nhẹ, nhiều ít tùy theo hoàn cảnh từng người. Trong quan trường thì càng không thể thiếu. Nếu không ăn ở chu đáo ắt bị quở trách, chê bai.

Ngày Tết đi lại chúc Tết thì phải đến nhà thờ họ trước, sau đó đi chúc Tết bè trên. Thông thường là chúc nhau

⁴⁵ Khởi động mọi công việc trong năm.

⁴⁶ Nguyên văn: [門] 戶 (môn thu).

⁴⁷ Kê sĩ: Chỉ người đi học nói chung.

những lời tốt lành. Người lớn thì đãi nhau bằng miếng trầu, chén nước, con nít thì cho tiền cho bạc, chỉ có nhà quan lại, hào phú thì mới mời ăn uống.

NGUYỄN ĐÁN (VII) CHƠI XUÂN

Trẻ con tụ tập chơi ở miếu, đình, chùa, quán xem diễn trò, đàn bà ăn mặc tề chỉnh đi lễ, đàn ông họp nhau đánh bạc hoặc đánh tổ tôm⁴⁸, tài bàn⁴⁹, xấp ngựa⁵⁰, xóc đĩa⁵¹. Như vậy gọi là chơi xuân. Ở thành phố thì [3b] mở hội thi hoa thủy tiên, hội thi thả hoa đăng. Người ta hay cờ bạc đông dãi cho đến tận tháng hai.

⁴⁸ Nguyễn văn 聚二牌 (tụ tam bài): Trò chơi tổ tôm - một trò chơi bài lá dân gian phổ biến của người Việt. Có thuyết cho rằng tên "tổ tôm" là âm đọc có xuất phát từ cách đọc tiếng Quang Đông của chữ "tụ tam", có nghĩa là hội tụ của ba lại hàng Văn, Văn, Xách. Có thuyết lại cho rằng tổ tôm xuất phát từ Nhật Bản do các hình vẽ đều là hình vẽ theo kiểu Nhật, theo lối tranh mộc bản (mokuhan), hoặc vì tất cả các nhân vật đều mặc Kimono thời Edo (thời kì trước khi Minh Trị lên ngôi, khoảng từ 1868 - 1912), trong số này có 18 hình đàn ông (trong đó 8 người bó chân), 4 hình phụ nữ, 4 hình trẻ em. Những hình ảnh khác như cá chép, trái đào, thành trì, thuyền bè cũng đậm chất Nhật Bản. Theo Phan Kế Bính. *Việt Nam phong tục*: "Tổ tôm có ba hàng là hàng văn, hàng văn, hàng xách. Mỗi hàng có chín con từ nhất cho đến cửu. Hàng nhất gọi là hàng yếu đen, lại có thêm ba hàng yếu đỏ nữa là chi chi, cung thang, và ông lão. Mỗi thứ có bốn con, cả thảy là 120 quân bài. Cổ bài chia làm sáu phần, một phần để bốc nọc, con năm phần mỗi người một phần. Người được cái hơn một con, phải phát ra trước, rồi theo thứ tự mà ăn mà đánh. Ăn từ nhất đến cửu gọi là ăn dọc, ăn hàng tam vào hàng tam, ngũ vào với ngũ và... gọi là ăn ngang. Hai con cùng một giống gọi là phồng, ba con gọi là khảm. Bốn con gọi là thiên khảm" (tr. 352 - 353).

⁴⁹ Nguyễn văn 賭二牌 (tụ tam bài): Một cách chơi khác của tổ tôm. Cổ bài tổ tôm được chia làm bốn - một phần để bốc nọc, con ba phần mỗi người một phần. Người được cái hơn một con phải đánh ra trước rồi cứ theo thứ tự ăn mà đánh. Theo Phan Kế Bính. *Việt Nam phong tục*: "Tài bàn cũng đánh bằng cổ bài tổ tôm, cách ăn cách đánh cũng vậy. Chỉ khác nhau vì tổ tôm thì năm người đánh, tài bàn chỉ ba người làm một bàn thôi" (tr. 357).

Tô tôm

(Kỹ thuật của người
An Nam, Henri Oger)

Xóc đĩa

(Kỹ thuật của người
An Nam, Henri Oger)

[*] Xét tết Nguyên đán, nước nào cũng có, không thể thiếu được. Nhưng chỉ có ở nước ta, cùng tế đến bốn năm ngày thật là phiền nhiễu. Và lại, vàng hương, giấy viết đôi liễn, pháo v.v... đều là hàng Trung Quốc⁵², lãng phí rất nhiều. Hoặc có kẻ kiếm lợi bất chước làm theo, thật chẳng khôn ngoan. Đến như nạn cờ bạc, càng là việc cần ngăn ngừa.

⁵⁰ Nguyên văn: 陰陽局 (âm dương cục). Trò xóc đĩa. Theo Phan Kế Bính. *Việt Nam phong tục*: “Xóc đĩa dùng bốn đồng tiền hoặc cắt diêm làm tiền cho êm, một mặt bôi vôi cho trắng, một mặt bôi mực cho đen, người làm cái bô bốn đồng tiền ấy vào đĩa rồi úp bát lại mà xóc. Ngoài chỗ người xóc cái ngò thì chia hai bên làm hai mặt, một mặt chẵn và một mặt lẻ. Bao nhiêu người đánh bạc ngò xúm chung quanh, sai đánh mặt nào thì bỏ tiền xuống mặt ấy. Đánh đầu đẩy thì nhà cái mở bát; hễ bốn đồng tiền sấp cả, hoặc ngửa cả, hoặc hai sấp hai ngửa thì người đánh mặt chẵn được, sấp một đồng hay là ba đồng thì người đánh mặt lẻ được.” (tr. 355 - 356).

⁵¹ Nguyên văn: 六面局: Trò chơi dùng quân xúc xắc.

⁵² Nguyên văn: 北貨 (Bắc hóa) hàng phương Bắc (Trung Quốc) đưa sang.

Thiết nghĩ, hai ngày Tết niên, Nguyên đán, thờ cúng tổ tiên và vui chơi cũng đủ rồi. Từ mùng hai trở đi có thể giảm bớt hoặc dừng lại. Đến như việc mua sắm vật dụng ngày Tết hoang phí chỉ tổ làm cho của cải của mình rơi vào tay người ngoài. Vậy nên dần dần bỏ tục này đi cũng chả hại gì.

TẾT HÀN THỰC

Mùng ba tháng ba là tết Hàn thực⁵³, cũng gọi là tết Thanh minh. Người ta làm bánh trôi, cỗ bàn cúng tế gia tiên. [4a] Tết này phỏng theo người Trung Quốc kỷ niệm ngày Giới Tử Thôi chết cháy⁵⁴. Cũng có nơi nhân ngày ấy đi tảo mộ gia tiên. Tục này phần nhiều không phổ biến trong dân gian.

TẾT ĐOAN NGỘ⁵⁵

Ngày mùng năm tháng năm là tết Đoan ngọ, người ta biếu xén nhau cũng giống như tết Nguyên đán, nhưng có

⁵³ 寒食 (hàn thực): hàn 寒 là lạnh, thực 食 là thức ăn. Hàn thực là ăn đồ nguội.

⁵⁴ Trung Quốc thời Xuân Thu (722 TCN - 481 TCN), công tử Trùng Nhĩ (về sau là vua Tấn Văn Công) khi bỏn tẩu ngoài nước gặp cảnh loạn lạc. Đói quá, được bè tôi đi theo là Giới Tử Thôi cắt thịt đùi mình nấu dâng cho ăn. Sau 19 năm phiêu bạt, Trùng Nhĩ trở về làm vua nước Tấn, ban thưởng cho tất cả những người cùng năm gai nếm mật với mình nhưng quên mất Tử Thôi. Tử Thôi đem mẹ vào sống trong núi Điền. Lúc vua nhớ ra cho người đến vờ nhưng không được. Vua sai đốt rừng ép Tử Thôi phải ra. Tử Thôi ôm mẹ chết cháy quyết không chịu. Đau xót, vua lập miếu thờ trên núi. Ngày Tử Thôi chết cháy là ngày mùng ba tháng ba. Người đời thương Tử Thôi nên mỗi năm đến ngày đó không đốt lửa mà chỉ ăn đồ nguội. Người Việt Nam đã tiếp nhận tết này từ sớm. Đến ngày này thường làm bánh trôi, bánh chay ăn thay đồ nguội nhưng mục đích chủ yếu để cúng gia tiên, ít người biết tích truyện trên. Hiện nay, tết này vẫn đậm nét ở miền Bắc, nhất là các vùng thuộc tỉnh Hà Tây.

⁵⁵ Nguyên văn: 端陽節 (Doan dương tiết) tết Đoan dương.

phần giảm bớt. Trẻ con buộc chỉ ngũ sắc (vào cổ tay)⁵⁶, ngoài cửa treo bùa trừ độc (khí). Giữa trưa hái lá ngải tét thành con vật tượng trưng cho năm đó treo ở cửa⁵⁷, (như năm Tý thì tét hình con chuột, năm Dậu tét hình con gà, năm Sửu tét hình con trâu) để trong bóng râm cho khô, giữ làm thuốc. Ngải lâu năm chữa bệnh rất tốt. Lấy lá trăm loài cây phơi làm trà gọi là trà Đoan ngo. Tục này bắt chước sự tích Lưu Thần, Nguyễn Triệu người Trung Quốc đi hái thuốc xưa⁵⁸. Lễ vật dùng giống như ngày Tết, phần nhiều dùng rượu nếp và kẹo mứt.

TẾT TRUNG NGUYÊN

[4b] Mười lăm tháng bảy là tết Trung nguyên, gọi là ngày “xá tội vong nhân” Theo nhà Phật thì những ma quỷ có tội chỉ có vào ngày ấy mới được tha một đợt, cho nên

⁵⁶ Tết Đoan ngo: Khuất Nguyên 屈原 (340 TCN - 278 TCN), nhà thơ nổi tiếng, một vị trung thần dưới triều Sở Hoài Vương (Trung Quốc). Do can ngăn vua không được nên ông uất ức gieo mình xuống sông Mịch La vào ngày mười lăm tháng năm. Thương tiếc con người trung nghĩa, mỗi năm vào ngày đó, dân Trung Quốc xưa lại làm bánh, quán chỉ ngũ sắc bên ngoài (dễ làm cá sọc, không dớp mắt), bơi thuyền ra giữa sông, ném bánh đó xuống để cúng Khuất Nguyên. Ở Việt Nam, ít người biết tích truyện về Khuất Nguyên, đa phần coi đây là tết “Giết sâu bọ” vì đây là thời gian chuyển mùa, dịch bệnh dễ phát sinh, hại đến nông nghiệp. Vào ngày này dân gian có nhiều tục phòng trừ trùng bệnh.

⁵⁷ Nguyên văn: [1] 糝 (môn thú).

⁵⁸ Theo *Điện cổ văn học*: “Theo *Thần tiên ký*, hai người (Lưu Thần, Nguyễn Triệu) vào núi Thiên Thai (nay thuộc huyện Thiên Thai, tỉnh Triết Giang, Trung Quốc) hái thuốc, bị lạc đường không nhận ra đường về, gặp hai người con gái (tức là hai nàng tiên) mời về nhà rồi kết duyên với nhau. Ở Thiên Thai được nửa năm, hai chàng nhớ nhà, đòi trở về thăm, khi về đến nhà thì con cháu đã đến đời thứ bảy, không còn nhận ra. Hai chàng muốn trở lại Thiên Thai nhưng không tìm được lối vào nữa” (tr 245 - 246) Tương truyền, ngày hai người vào núi hái thuốc đúng vào tết Đoan ngo. Sau này, dân gian coi việc vào núi hái thuốc như một việc làm biểu tượng cho sự may mắn nên mỗi năm vào tết Đoan ngo lại lên núi hái thuốc để cầu may

mới cúng. Cỗ cúng gia tiên phân nhiều dùng vàng mã hóa đi (cho người chết). Trong chùa và trong dân gian, nhiều nơi lập đàn làm cỗ chay, thả đèn, phóng sinh, làm lễ phổ độ chúng sinh trong ba hoặc năm bảy ngày, tốn phí rất nhiều.

*Trưng phật ở địa ngục
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)*

Các gia đình sĩ phu phân nhiều không theo Tết đó.

TẾT TRUNG THU

Ngày mười lăm tháng Tám là tết Trung thu. Trẻ con hay mua các đồ chơi như đèn giấy hoa, ngựa giấy, voi giấy. Tối đến, bày nhiều loại hoa quả làm cỗ trông trăng, người ta thường làm bánh hình mặt trăng. Tết này bắt chước tết Thiên thu của Đường Minh Hoàng ở Trung Quốc⁵⁹, thường chỉ thịnh hành ở thành phố.

TẾT TRUNG THẬP [5a]

Mùng mười tháng mười là tết Trung thập⁶⁰, các nhà quan có lễ “thường tân”. Hình thức tương tự như tết Đoan ngũ. Tết này chỉ có những người đồng cốt, thầy thuốc, cung văn, đạo tràng là thịnh hành hơn cả⁶¹. Dân gian ít theo.

Thầy thuốc xem mạch
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

⁵⁹ Nguyên văn: 千秋節 (thiên thu tiết). Theo *Hán ngữ Đại từ điển*: “Thời xưa gọi ngày sinh của hoàng đế là tết Thiên thu, việc này bắt đầu từ thời Đường Huyền Tông (Đường Minh Hoàng). Sách *Đường Hội yếu*, mục *Tiết nhật chép*: Ngày mùng 5 tháng 8 năm Khai Nguyên thứ 17, bọn Tả Thừa tướng là Nguyên Càn Diệu, Hữu Thừa tướng là Trương Thuyết dâng biểu xin lấy ngày này làm Thiên thu tiết.” (tập 1, tr. 357). Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*: “Hôm ấy là sinh nhật vua Minh Hoàng, truyền cho thiên hạ đầu đầu cũng treo đèn, bày tiệc ăn mừng, rồi ta theo mà thành tục. (tr. 51) Theo *Hán ngữ Đại từ điển*, sinh nhật vua Đường Minh Hoàng là ngày mùng 5 chứ không phải ngày 15. Không biết, tết Trung thu của Việt Nam có thật là học theo tết Thiên thu đời Đường không.

⁶⁰ Theo sách *Được lễ* đến ngày mùng mười tháng mười thì cây thuốc mới tụ được khí âm dương, mới kết được sắc tứ thời, trở nên tốt nhất. Vì vậy, ngày này được coi là tết của thầy thuốc. Ở nông thôn Việt Nam đến ngày đó người ta thường làm bánh dầy, nấu chè kho cúng gia tiên và biếu người thân chứ không quan tâm nhiều đến ý nghĩa trên.

[*] Xét: Sau tết Hàn thực gồm có năm cái tết nhỏ, chỉ có tết Đoan Ngọ là khá quan trọng, không nên bỏ hết. Còn như bốn Tết còn lại, phần nhiều theo người Trung Quốc, không quan trọng mấy với ta, chỉ tổ phiền hà tốn kém thêm, nên bỏ bớt đi.

MIẾU ĐÌNH

Dân làng⁶² có miếu và có đình. Miếu là nơi chuyên thờ Thành hoàng, hoặc dựa theo nền cũ, hoặc chọn đất lành để xây dựng miếu vũ. Miếu là để thờ phụng giữ yên thần vị, thần sắc, làm nơi nương dựa của thần. Bốn mùa trong năm cứ vào mùa một, ngày rằm, người làng ra đây cúng tế.

Miếu thờ ở phố

(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

Đình là nơi hội họp chung của dân. Hàng năm (đình là nơi) cứ đến ngày đại lễ cầu phúc, rước thần vào đám, hội

⁶¹ Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*: “Tết ấy phần nhiều là các nhà đồng cốt và nhà thầy thuốc mới ăn thôi. Nhưng về nhà quê cũng nhiều nơi ăn, có nơi ăn to lắm, như ở về vùng phủ Hoài thì làm bánh dầy, nấu chè kho, trước cúng thần, cúng gia tiên, rồi đem biếu những người quen thuộc” (tr. 52).

⁶² Nguyên văn: 社民 (xã dân).

hợp, ăn uống, cho nên kích thước của đình phải lớn mới có thể chứa đủ.

Miếu, đình có một viên Thủ từ⁶³ coi việc đèn nhang quét tước. [5b] Đình, miếu phần nhiều xây gạch lợp ngói. Đình có loại to tới bảy gian, chín gian, cột to đến hai thước⁶⁴, sơn son, chạm trổ, vô cùng tráng lệ.

CHÙA CHIÊN

1931. ANNAM. - Hué. -- Pagode de Confucius. Entrée.

Chùa Thiên Mục, Huế
(<http://nguyentl.free.fr>)

Chùa là nơi thờ Phật, xã nào cũng có. Có xã có tới hai, ba hoặc bốn, năm ngôi chùa. Gian giữa chùa bày tượng Phật, dùng lễ chay cúng tế. Bên phải ắt có tượng Long thần là thần Thổ địa, tên gọi là Đức ông, hoặc còn gọi là Đức chúa thì cúng tế bằng lễ mặn.

⁶³ Thủ từ: 守祠.

⁶⁴ Thước: còn gọi là thước ta để phân biệt với thước tây (tính bằng mét theo hệ thập phân). Ngoài đo chiều dài, thước còn để đo diện tích. Ở đây thước để đo chiều dài, tương đương với 10 tấc tức là 40 cm. Vậy hai thước tương đương với 80 cm.

Chùa có gác chuông, gác trống, quy mô lớn hơn miếu, đình. Chùa có tháp mộ của tăng, ni, có nơi trụ trì của sư sãi. Cứ vào ngày rằm, ngày mùng một thì cúng tế, niệm Phật, tụng kinh. Cũng có chùa nhỏ không có tăng ni, chỉ có một người giữ chùa lo việc đèn nhang mà thôi⁶⁵.

927 A. ANNAM - Tran-Hoa

Gardien d'une pagode.
près de Vinh-Son

Người giữ chùa
(<http://nguyentl.free.fr>)

Tết Thượng nguyên và tết Trung nguyên là hội lớn của nhà chùa.

[6a] [*] Xét : Phật giáo bắt nguồn từ Tây Trúc, truyền đến nước ta cùng thời với Khổng giáo. Thời Lý, Trần, nhà nước sùng chuộng đạo Phật, dân gian làm theo nên (Phật giáo) rất thịnh hành. Chùa quán nguy nga, chuông đồng, tượng vàng, tốn phí rất nhiều. Lại thêm tăng, ni mượn

⁶⁵ ANPTS chép: 有守寺一人香花燈供禮為之迦南 (hữu thủ tự nhất nhân hương hoa đăng cúng lễ, vị chi Già nam) “Cũng có chùa nhỏ không có tăng ni, chỉ có một người giữ chùa lo việc hương hoa đèn nhang cúng lễ gọi là Già nam.”

cửa thiên làm chỗ thu lợi. Họ đi khuyến giáo không trông ngày nào.

Đàn ông đọc sách hiểu biết lý lẽ nên đa phần là hiểu biết, còn đàn bà, con trẻ bị mê hoặc vào thuyết họa phúc, xiêu lòng sùng bái tin tưởng không tài nào mà phá được. Đó cũng là cái bệnh lớn ở trong xã hội. Nếu như đem tiền bạc xây dựng chùa chiền để cấp cho việc xây dựng trường sở nơi làng quê thì ích lợi biết bao?

VĂN TỪ, VĂN CHỈ

(Nhà) có mái gọi là “từ”, chỉ có nền gọi là “chỉ”. Văn từ, Văn chỉ là nơi thờ Chí thánh Tiên sư Khổng Tử⁶⁶, hoặc thờ các vị khoa hoạn trong làng để kỉ niệm việc truyền dạy đạo Nho. Phủ, huyện, tổng, xã đều có.

Qui cách xây dựng Văn từ, Văn chỉ phần nhiều đơn giản, không được [6b] bằng chùa, miếu. Tế thánh thì tế vào hai ngày “đỉnh” của mùa xuân và mùa thu⁶⁷.

Các phường hội buôn bán và thủ công cũng tế Tiên sư ngành nghề của mình vào hai kì Xuân, Thu.

[*] Xét: Về tế lễ thì có lễ Tiên thánh, Tiên sư ở Văn từ. Từ huyện đến xã đều có lễ tế (này), cũng là một cách đề duy trì phong tục. Nhưng xét trong cả nước chưa có Văn từ nào lớn hơn chùa thờ Phật, cũng là việc đáng suy nghĩ. Hơn

⁶⁶ Khổng Tử 孔子 (551 TCN - 479 TCN): nhà tư tưởng, nhà giáo dục cuối thời Xuân Thu, người sáng lập ra Nho giáo. Tên Khâu, tự là Trọng Ni. Người ấp Trâu, huyện Xương Bình, nước Lỗ (nay là phía đông nam huyện Khúc Phụ, Sơn Đông). (*Từ điển Nho Phát Đạo*, tr. 639).

⁶⁷ Nguyên văn 春秋二期 (xuân thu nhị kỳ): hai kỳ Xuân, Thu, thời gian dành cho việc tế tự trong một năm. Sở dĩ tế Tiên sư vào hai ngày “đỉnh” (丁) trong hai kỳ Xuân, Thu là do “đỉnh” thuộc hành “hỏa 火”. “Hỏa” chủ về đèn sách, văn chương.

nữa, việc giáo hóa của Thánh hiền không phân biệt hạng người. Nước ta từ triều Lê đã trọng thị khoa mục, (người đậu) Tiến sĩ lại càng được xem trọng. Đời nay Văn từ phần nhiều còn theo tục cũ, tức như một người đậu Tiến sĩ chưa được bổ nhiệm (làm quan) hoặc đã làm quan rồi nhưng vẫn ở cấp thuộc viên với một người thi đỗ có một khoa đã làm quan Đốc phủ, khi gặp nhau ở chốn cửa công thì phải hành lễ giữa đường quan⁶⁸ và kẻ tùy thuộc. Nhưng khi ở Văn từ thì vị trí của Tiến sĩ vẫn đứng trên Đốc phủ. Cũng có nơi phải đỗ Tú tài trở lên mới được dự tế Văn từ hàng huyện. Người làm quan đến nhất, nhị phẩm mà không từ khoa mục mà lên cùng với hào mục, tổng lý, chức sắc đều không được dự. Sự phân biệt ấy cũng thật quá!

Có người cho rằng Khổng Tử dạy người ta đọc sách hiểu biết lễ phải, chưa từng dạy người thi cử, đỗ đạt [7a]. Thiết nghĩ điều này cũng có chỗ khả thủ. Còn như Văn từ của xã dân mà chỉ có hội Tư văn mới được dự tế, lão hạng và dân đinh đều chẳng được dự, như vậy càng là tập tục hủ lậu. Thử hỏi cái nghĩa “hợp kính đồng tôn”⁶⁹ là ở đâu?

CÔNG QUÁN

Hoặc gồm ba gian, năm gian, hoặc bằng tre, gỗ, gạch ngói thì gọi là quán hoặc điếm. Quán ở trong làng là chỗ canh phòng, hội họp; quán ở ngoài đồng là nơi nghỉ ngơi của nông dân ở ngoài đồng. Quán do dân góp xây dựng nên, hoặc do tư nhân bỏ của ra xây làm phúc. Cũng là một nơi công ích vậy.

⁶⁸ Đường quan 堂官: quan đầu tỉnh. Ở đây chỉ hiểu theo nghĩa chung chung là quan cấp trên.

⁶⁹ Nguyên văn 合敬同尊 (hợp kính đồng tôn): kính lẫn tôn chung. Thể hiện ý dân gian cùng bình đẳng với nhau trong việc tế lễ.

THẦN HIỆU

Thần Thành hoàng được thờ cúng trong dân đều có thụy hiệu⁷⁰. Thần thì có Thiên thần, Nhân thần, Âm thần, Dương thần không giống nhau. Phạm là vị nào [7b] thể hiện dấu thiêng rõ ràng, triều đình đều ban cấp sắc văn giao cho dân thờ phụng.

Có xã thờ một vị thần, có xã thờ hai, ba vị thần, có xã thờ năm, bảy vị thần, mỗi vị đều có bài vị đề rõ thần hiệu đặt trên ngai, khám. Quanh năm dân làng cúng tế cực kỳ long trọng.

[*] Xét: Xã nào có Thành hoàng phù hộ che chở cho dân thì tục (cúng tế) cũng đúng. Chỉ vị thần nào có công mới thờ, như vậy mới là hợp lễ. Dân nước ta, có xã thờ đến năm, bảy vị thần, thờ cúng phiền phức mà sự tích của thần thì không biết khảo cứu ở đâu hoặc hoàn toàn không liên can gì đến xã đó, không hiểu tại sao lại thờ. Khổng Tử nói: “Không phải là hạng qui thần đản cúng tế mà cúng tế”⁷¹ có lẽ là chỉ việc đó chăng?

⁷⁰ Thụy hiệu 諡號: tên thụy. Theo Thiệu Chửu, *Hán Việt tự điển*: “Thụy: Tên hèm. Lúc người sắp chết, người khác đem tính hạnh của người sắp chết ấy so sánh rồi đặt cho một tên khác để khi cúng giỗ khấn đến tên thụy, ta gọi là tên cúng cơm”. (tr. 563).

⁷¹ THBQPIS chép: 非其鬼而祭之 (phi kỳ quỷ nhi tế chi), ANPTS chép: 非其鬼而祀之 (phi kỳ quỷ nhi tự chi). Câu này trích ra từ sách *Luận Ngữ* 論語, thiên *Li chính* 為政, tiết 24. Nguyên văn: 非其鬼而祀之, 詔也 (phi kỳ quỷ nhi tự chi, siêm dã) không phải quỷ thần của mình mà thờ cúng thì là nịnh nọt vậy.

THỜ THẦN

Dân gian thờ thần, tuần rằm, mừng một đều lễ bái. Bốn mùa⁷², thượng điền⁷³, hạ điền⁷⁴, thương tân⁷⁵, thánh húy, thần đàn⁷⁶ đều cúng tế. Hàng năm, có một đại lễ gọi là lễ Cầu phúc (tháng giêng, tháng hai, tháng năm, tháng tám, tùy từng địa phương)⁷⁷. Đồ thờ gồm có áo mũ triều phục, long đình, kiệu bát cống⁷⁸, cờ, lọng, [8a] nghi trượng⁷⁹, chuông, trống. Lễ vật dùng con vật như trâu, bò, lợn, gà, hoặc dùng đồ chay như bánh chưng bánh dày, bánh khảo, chè đậu, chuối xanh v.v...⁸⁰ Lễ tế thần cực kì đầy đủ, thanh khiết, thành tâm tôn kính.

VÀO ĐÁM LỄ CẦU PHÚC

Đại lễ Cầu phúc (diễn ra) từ một ngày đến một tháng, tùy năm được mùa hay mất mùa, tùy xã lớn hay nhỏ, tục chuộng bày vẽ hay tiết kiệm. Lúc mới vào đám thì gọi là “nhập tịch” và khi lễ xong ra đám thì gọi là “xuất tịch” đều có tế lớn. Các tiết ở giữa hai ngày trên chỉ có tế nhỏ hoặc lễ bái yết mà thôi.

⁷² Nguyên văn: 四時 (tứ thời) tức bốn mùa xuân, hạ, thu, đông.

⁷³ 上田 thượng điền: lễ lên đồng.

⁷⁴ 下田 hạ điền: lễ xuống đồng.

⁷⁵ 嘗新 thương tân: lễ cơm mới.

⁷⁶ Thánh húy, thần đàn: Nối chung về ngày sinh, ngày mất của thần, thánh được thờ phụng.

⁷⁷ THBQPTS chép: 或正月或二月或五月或八月隨用 (hoặc chính nguyệt hoặc nhị nguyệt hoặc ngũ nguyệt hoặc bát nguyệt tùy dụng). ANPTS chép: 或正月二月五月八月隨用 (hoặc chính nguyệt nhị nguyệt ngũ nguyệt bát nguyệt tùy dụng).

⁷⁸ Kiệu bát cống: Kiệu lớn.

⁷⁹ Như chấp kích.

⁸⁰ ANPTS không chép đoạn viết về lễ chay.

Trước khi vào đám một ngày, dùng nước tinh khiết⁸¹, nước thơm⁸² để lau chùi thân vị, gọi là lễ mộc dục⁸³. Tắm rửa (thần vị) xong thì khoác áo mũ triều phục vào thân vị (hoặc dùng đồ thật⁸⁴, hoặc dùng đồ mã⁸⁵). Bày đầy đủ cờ, nhã nhạc⁸⁶, tàn lọng, nghi trượng, chiêm trống, đặt thần vị lên trên kiệu⁸⁷ rồng⁸⁸. Sau đó rước thần vị lên kiệu, có bát âm nhã nhạc, cờ trống, tàn lọng rước kiệu rồng ra đình⁸⁹, làm lễ “nhập tịch”.

Đánh vật

(<http://nguyentl.free.fr>)

⁸¹ Nguyên văn: 淨水 (tinh thủy) nước tinh khiết. ANPTS chép là 洗水 (tẩy thủy) nước tắm thân.

⁸² Thường dùng nước ngũ vị hương.

⁸³ Mộc dục 沐浴: tắm rửa.

⁸⁴ Tức áo mũ triều phục bằng vải.

⁸⁵ Tức áo mũ triều phục bằng giấy.

⁸⁶ Nhã nhạc: chỉ phường bát âm.

⁸⁷ THBQPTS và ANPTS đều chép chữ kiệu là 嶠 (âm kiều hoặc kiệu, có nghĩa là núi cao chót vót) thay vì chữ 轎 có nghĩa là cái kiệu.

⁸⁸ ANPTS chép: 置神于龍嶠 (trí thần vu long kiệu) đặt thần lên trên kiệu rồng.

⁸⁹ Rước từ miếu ra đình.

Có hát xướng, đánh vật, hát chèo hoặc diễn tuồng, cờ tướng và những thứ tạp hí khác. Đốt pháo, treo đèn, ngày đêm thờ phụng. Già trẻ hội họp [8b], ăn uống, vui chơi. Hết đám thì thần vị về miếu để làm lễ “xuất tịch”. Chi phí cho việc này rất nhiều.

[*] Xét: Thờ thần là một nghi lễ, nên dùng trong trăm ngày là mô hôi (của dân) trong một ngày mà có⁹⁰. Nhưng đã là tục lệ cũng không nên bỏ đi hết. Có điều thời gian vào đám quá lâu, chi phí của chung, của riêng rất nhiều. Trên thì phiền phức quý thần, dưới thì làm nhọc dân. Huống chi chè chén, cờ bạc thường là nguyên do gây ra kiện cáo, phiền hà không ít. Thường khảo tục lệ nước ta, qui định lễ thờ thần trong dân gian hát xướng chỉ cho phép cử hành trong một ngày đêm, nếu quá lệ định thì luận vào tội trái pháp chế, mong quan địa phương nên kịp thời sức xuống cho dân rõ (việc này).

HƯƠNG ẨM

Mỗi năm có một người gánh vác việc làng, gọi là “đương cai”⁹¹. Có đương cai hàng giáp⁹², có đương cai hàng xã⁹³. Lễ vật thờ thần và đồ ăn uống lúc hội họp đều do đương cai đảm nhận. (Chi phí cho) lễ thờ thần, hoặc lấy tiền hoa lợi từ ruộng công hoặc do dân [9a] đóng tiền góp gạo giao cho đương cai lo liệu hoặc do đương cai xuất

⁹⁰ Chỗ này có lẽ ý tác giả là: nên dùng trong một ngày là mô hôi công sức của dân trong trăm ngày.

⁹¹ Đương cai 當該: có chỗ gọi là đang cai. Tức người đứng ra đảm nhận việc chung.

⁹² Giáp 甲: hình thức tổ chức xã hội nơi làng xã. tập họp một số lượng nhất định trai đinh đảm nhận việc “phù sinh lính tử”.

⁹³ ANPTS chi chép: 有甲當該 (hữu giáp đương cai) có đương cai hàng giáp.

tiền riêng ra chi biện. Ăn uống thường đặt tại nhà đương cai. Rượu, thịt hoặc do đương cai xuất ra tiếp đãi, hoặc đương cai chỉ lo liệu các thứ như muối, mắm, trâu, chè tùy theo tục lệ từng nơi.

Con trai trong làng, tuổi còn nhỏ thì vào hộ tịch của làng, khi lớn thì luân phiên nhau gánh vác đương cai. Khi trưởng thành thì khao ngôi thứ, khi già cả thì nộp khoản tiền khao lên lão. Qua bốn việc kể trên, rồi mới có thể gọi là nên người được. Tóm lại, chi phí gánh đương cai tốn kém rất nhiều.

[*] Xét: Lễ thờ thần do toàn dân đóng góp chi phí thì còn có mức độ, nếu do mỗi người thay phiên đảm đương thì sẽ nặng hơn rất nhiều. Một mâm xôi hai ba chục đồng, một con lợn đến bốn năm chục đồng, một con gà đến năm sáu đồng. Tiền nhà không đủ, họ hàng phải giúp thêm. Nhà khá giả vì đó mà phá sản, nhà nghèo thì vì đó mà mang công mắc nợ, làm kiệt quệ cho dân, không sao mà kể xiết!

[9b] NGÔI THỨ

(Làng xã có bốn hạng người) thứ nhất là “chức sắc”, thứ hai là “sắc mục”, thứ ba là “lão hạng”, thứ tư là “dân đình”.

Làm quan từ hàm cửu phẩm trở lên, đỗ đạt thì tú tài, cử nhân, phó bảng, tiến sĩ và những người có chức vụ trong binh, người được miễn sai dịch, ám tử⁹⁴, viên tử⁹⁵ và những người sai dịch khác thì gọi là “chức sắc”.

⁹⁴ Con quan lại được ám phong.

⁹⁵ Con quan viên được ám phong.

Ở chốn miếu đình lấy chức tước làm trọng, ở Văn chỉ lấy khoa mục làm trọng. Những người làm tổng lý (mới hay cũ), những người không giữ chức vụ nào nhưng bỏ tiền ra mua ngôi thứ ở đình gọi chung là “sắc mục” hoặc “xã nhiều”. Hai hạng chức sắc, sắc mục gọi chung là “hội Tư văn”, cũng gọi là “quan viên”.

Người từ năm mươi tuổi trở lên gọi là “lão hạng”, hoặc gọi là “thượng lão”, hoặc còn gọi là “quan lão”⁹⁶. Từ mười tám đến bốn mươi chín tuổi mà không có tiền mua ngôi thứ khao vọng thì gọi là “dân đình”, hoặc gọi là “thôn trưởng”⁹⁷ tùy theo tuổi tác.

Khi tế thần và khi có tang lễ, chỉ có người trong hội Tư văn trở lên mới được dự tế. Tự trung, trong việc thờ thần thì chủ tế và viết văn tế là được coi trọng⁹⁸ hơn cả. Thứ tự tên trong văn tế, thứ bậc chỗ ngồi yến ẩm chung cũng như riêng, đều phải đúng ngôi thứ, nếu có [10a] sự trái phép vượt vị tức khắc xảy ra việc tranh giành.

KHOÁN ƯỚC

Dân gian phần nhiều có khoán ước, hương ước, gọi chung là khoán lệ. Dân ông trong buổi hương ẩm say rượu nói càn và kẻ trộm cắp từ cái măng, con gà, con chó trở lên đều bị trách phạt, nhẹ thì phạt tiền một quan hai mạch, ba quan sáu mạch, bầy quan hai mạch⁹⁹, tội nặng thì phạt bắt lợn đái hoặc truất bỏ ngôi thứ. Đàn bà chứa hoang bị phạt

⁹⁶ ANPTS không chép đoạn: “hoặc còn gọi là ‘quan lão’”.

⁹⁷ ĐPB dịch chữ “thôn trưởng 村長” là “ông lèn”.

⁹⁸ THBQITS chép. 二事為尤重 (nhị sự vi vụ trọng). ANPTS chép: 二事為重尤 (nhị sự vi trọng vụ), ý nghĩa tương đồng.

⁹⁹ Mạch 陌: đơn vị tiền tệ Việt Nam thời Lê, nhỏ hơn quan 1[. Theo Thiều Chửu, *Hàn Việt tự điển*: “陌 Mượn dùng làm chữ bách 1[như bay mười đồng tiền hay sáu mươi đồng tiền gọi là một bách (trăm gian)” (tr. 657).

nặng. Kẻ nào làm trái luật pháp phải đến cửa quan xét hỏi mà phiền lụy đến người khác thì bao nhiêu phí tổn do sự chủ chịu. Kẻ nghèo không đủ sức lo liệu thì họ hàng phải chia nhau nhau ra gánh hộ.

Xứ đánh roi
(<http://nguyentl.free.fr>)

[*] Xét: Theo tục lệ dân gian người nào vi phạm hương ước thì ghi lỗi của họ vào trong khoán lệ giao cho người thủ khoán¹⁰⁰ giữ. Cứ đến ngày hội họp việc làng hàng năm thì đem ra giữa đình tuyên đọc một lượt cũng là một cách để răn đe họ vậy.

¹⁰⁰ Thủ khoán 守券: người được giao giữ khoán lệ cho làng.

[10b] GIAO HẢO

Các xã thôn gần cạnh nhau hay xa cách nhau nhưng thờ chung một vị thần thì cứ hai ba xã hoặc dăm bảy xã họp thành một hội gọi là giao hảo. Đến ngày lễ cầu phúc thì tụ họp nhau tế thần, hoặc rước thần (đến một nơi) cùng tế, lần lượt mỗi năm một xã chủ trì. Ngày tụ họp (lễ thần)¹⁰¹, có ăn uống, hát chèo diễn tuồng để tăng thêm tình giao hảo. Năm nào mất mùa thì hoãn. Gặp cơn hỏa hoạn lụt lội, trộm cướp thì cứu viện cho nhau, thế cũng gọi là cái nghĩa giữ gìn, giúp đỡ lẫn nhau.

*Bịt mắt bắt dê
(Tranh dân gian Đông Hồ)*

¹⁰¹ THBQPTS chi chép là: 其聚會之日 (kỳ tụ hội chi nhật) ngày tụ họp, ANPTS chép 其聚會禮神之日 (kỳ tụ hội lễ thần chi nhật) ngày tụ họp lễ thần.

KHAO VỌNG

Thi đỗ hoặc được bổ làm quan, hoặc được nhận phẩm hàm, hoặc làm Chánh tổng, Phó tổng, Trùm trường đều có lệ phải khao vọng. Lễ khao vọng thì dùng con vật nuôi¹⁰², trâu cau, rượu. Hoặ dùng trâu, hoặc dùng lợn tùy theo tục lệ (từng nơi).

(Khi khao vọng) phải đem lễ ra đình miếu bái yết, sau đó khoản đãi dân làng. Người nào gia tư khất khá thì mổ vật nuôi làm cỗ mời dân làng về nhà mình ăn uống. [11a] Việc mời khao vọng xong xuôi mới được dự vào hàng chức sắc và mới được phân biếu. Nếu ai chưa khao vọng thì chưa được dự vào ngôi thứ, hoặc có khi vẫn được dự nhưng hay bị người làng bàn tán chỉ trích.

[*] Xét: Dân gian thường lưu truyền câu “vô vọng bất thành quan”¹⁰³, không hiểu xuất xứ từ kinh điển nào, thật là đáng cười mà cũng đáng giận !

KÍNH BIỂU

Trong lễ tế thần, khi lễ xong, nếu là lễ mặn thì lấy thủ lợn, cỗ lợn, nếu là lễ chay thì dùng một mâm xôi, bánh vừa dâng cúng¹⁰⁴ kính biếu tiên chỉ, thứ chỉ, các vị đồ đạc, chức sắc. Biếu tiên chỉ thì dùng thủ lợn, biếu thứ chỉ và chức sắc thì dùng cỗ. Nếu (trong làng) không có người đồ đạc hoặc chức sắc thì biếu kỳ mục hoặc người trùm trường lớn tuổi. Như thế gọi là phân biếu. Còn lại bao nhiêu thì dùng làm cỗ, chia đều cho trên dưới cùng thụ lộc. Cả trẻ con cũng có phần.

¹⁰² Trâu, bò, dê, lợn, có khi dùng cá gà.

¹⁰³ Không khao vọng không thành quan viên.

¹⁰⁴ Nguyên văn: 正獻炊炳一體 (chính hiến xôi bánh nhất bản). “Chính hiến 正獻” là chỉ mâm lễ vật dâng cúng ở gian giữa (đình).

[11b] [*] Xét: Phong tục kính biếu để làm tập tục thêm đôn hậu và khuyến khích người ta chứ không phải là chỉ vì miếng ăn cho sượng bụng. Theo tục dân, hàng năm trong một xã mà có mổ vật nuôi thì bất kể việc công hay việc tư, đều phải biếu tiên chi cái thú. Như vậy, quyền lợi quá nhiều, được thì cho là vinh, mất thì coi là nhục, khiến bọn ngu xuẩn tranh cạnh nhau, cả đến kẻ hiểu biết cũng không thoát khỏi sự tức khí tranh giành nhau một góc chiếu ở làng. Hủ bại như thế còn gì tệ hơn!

Hoặc có nơi lệ kính biếu từ kỳ mục trở lên (tổng cộng) đến dăm ba chục đồng tương đương với con vật nuôi. Khi mổ thịt thì đầu, cổ, bụng, vai đều cắt biếu thành ra mất quá nửa. Thật là phiền phức nhiều, không ra thể thống gì cả.

Lệ kính biếu thì chỉ nên biếu một người tiên chi, nhưng chi biếu một ít là để tỏ lòng mà thôi. Từ thứ chi trở xuống nên thay bằng một miếng trâu. Khi đã bớt được phần biếu thì lệ khao vọng không cứ phải nặng nề, phiền phức. Cách làm ấy cũng là một cách giảm nhẹ phí tổn cho chức sắc.

KHUYẾN GIÁO [12a]¹⁰⁵

Lập sổ sách khuyến người ta bỏ tiền bạc ra cúng gọi là khuyến giáo.

Trong dân gian (khi cần) tu tạo cầu cúng, hoặc tu tạo chùa chiền, đắp tượng, đúc chuông, thì sổ khuyến giáo¹⁰⁶ hoặc do hội thiện, hoặc do xã dân, hoặc là tăng ni lập ra để đi kêu gọi quyền cúng thập phương gọi là “tập phúc”¹⁰⁷. Người nào quyền bao nhiêu tiền đều ghi tên vào sổ, nhiều ít tùy tâm. Chưa có người nào gặp người đi khuyến giáo lại không góp

¹⁰⁵ Nguyên văn: 普勸 (phổ khuyến).

¹⁰⁶ Nguyên văn: 普勸文 (phổ khuyến văn).

¹⁰⁷ Góp của chung của mọi người để làm việc phúc.

tiền quyền cúng. Có lẽ kẻ ngu muội thì mê hoặc thuyết họa phúc, kẻ khôn ngoan thì sợ người ta bàn tán cho mình là keo kiệt, cũng là do tập tục nên mới thành ra như vậy.

Tựu trung, việc quyền cúng phần nhiều là để tu tạo chùa chiền, trong đó cũng có những phường vô si hoặc tăng nghèo thiếu ăn nên phải giả mạo đi khuyến giáo hoặc dựa vào việc đó kiếm miếng ăn.

[*] Xét: Dân gian chỉ thấy khuyến giáo để tu bổ chùa chiền, chưa bao giờ thấy khuyến giáo để tu bổ Văn từ cả. Thật là việc đáng hận. Nếu như bảo họ bị mê hoặc bởi thuyết họa phúc thì những việc như chẩn cấp cho kẻ đói và nuôi nấng cho người bệnh tật có phải là việc làm phúc không? Thế tại sao không góp sức mà làm?

QUI Y [12b]

Phụ nữ đến tuổi năm mươi hoặc chưa đến năm mươi mà cô quả thì đến chùa làm lễ xin mượn cửa thiền làm cõi vui. Qui Phật, qui Pháp, qui Tăng¹⁰⁸ gọi là “Tam qui”. Chọn ngày lành, biện lễ vật cúng chùa, thụ tạng rồi gia nhập hội qui y, gọi là hội các bà¹⁰⁹ tức là một hình thức hội kỳ mục nữ giới của xã dân. Ngày rằm, mừng một lên chùa lễ bái. Mùa hạ cúng tám đêm, lễ đủ năm trăm vái để cầu phúc. Tuần rằm tứ thời đều đóng góp cúng chùa, cũng giống lệ hương ẩm của đàn ông. Hoa quả đầu mùa hoặc có thứ ngon tốt đều đem ra biếu tặng, ni gọi là hiến cúng,

¹⁰⁸ Tam qui 三皈: Tín đồ Phật giáo khi nhập giáo phải thông qua nghi thức thụ Tam qui y (còn gọi là Thụ tam qui, Thụ tam qui giới) trước nhà sư, ý nói việc quy thuận, y phụ vào Phật, Pháp, Tăng. (*Từ điển Nho Phật Đạo*, tr. 1250)

¹⁰⁹ Phan Kế Bình gọi là hội quy y, hội chư bà, hội bà vải, (*Việt Nam phong tục*, tr. 195).

rất mực thành kính.

Khi tăng ni đòi hỏi việc gì, họ đều dốc sức mình cung ứng, không dám trái lời. Nhà người nào có tang lễ, các vãi cầm cành phướn, đội cầu vãi, đi trước niệm Phật dẫn đường cho linh cữu đưa ra huyệt gọi là “hộ phúc”¹¹⁰. Đắp mộ xong, (các vãi) diễu quanh mộ ba vòng rồi về. Hiều chủ mời các vãi về tiếp đãi cỗ bàn cũng giống như khoản đãi hội Tư văn vậy.

*Lau tượng Phật
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)*

[*] Xét: Làng nào cũng có hội các vãi. Họ kính trọng, cung đốn¹¹¹ tăng ni hơn cả cha mẹ, cung cấp cho chùa chiền hơn cả [13a] việc nhà. Cũng có kẻ bần cùng, suốt năm làm mướn kiếm ăn, dành dụm lấy ít tiền để cúng chùa¹¹². Tính đàn bà thật cũng khó hiểu thay!

¹¹⁰ Hộ phúc 護福: giúp cho người mất viên thành quả phúc.

¹¹¹ Nguyên văn: 敬事 (kính sự) kính trọng, cung đốn. ANPTS chi chép: 敬 (kính) kính trọng.

¹¹² ANPTS chép: 有貧窮終雇度口 (hữu bần cùng chung cổ độ khẩu), TH-BQPTS chép: 有貧窮賤終歲行雇度口 (hữu bần cùng tiện chung tuế hành cổ độ khẩu) ý nghĩa rõ ràng hơn.

CẦU AN

Đầu xuân, đầu hạ, hoặc đột nhiên nơi nào xảy ra ôn dịch, thì tư gia hoặc dân xã làm lễ cầu đảo, gọi là lễ Cầu an¹¹³. Lễ này, trước là tế trời đất, sau nữa là tế Nam tào Bắc đẩu tinh quân, thần Đương niên¹¹⁴, sau nữa là tế thần Ôn dịch.

Chọn nơi thanh tịnh lập đàn tràng để làm lễ. Lễ vật gồm các đồ mã như tiền vàng, áo mũ, voi, ngựa, chiến thuyền và lễ vật là con vật nuôi. Lễ này hoặc do dân xã đứng ra làm lễ, hoặc do thầy tăng, thầy thống, đạo tràng làm lễ cúng cầu đảo. Lễ xong, đem hóa các đồ mã. Người ta còn hay dùng tiền, gạo tiền đưa, gõ thanh la, đánh trống gọi là tiễn thần ôn dịch đi.

Ở miếu, đình, chùa chiền, có lễ vào hè, ra hè. Tư gia có lễ dâng sao giải hạn, đó cũng là tập tục cầu an cả.

[13b] [*] Xét: Thuyết về ma ôn dịch, tháng hoặc cũng có nhưng nhân gian đem vàng mã, lễ vật cầu cúng cho tai qua nạn khỏi, không biết việc âm phủ có thể lấy tiền của mà cầu được không? Huống chi, thiên tai xảy ra, nơi mình không may thì tổng tiền nó (ra khỏi địa phận của mình), hóa ra là coi (địa phương) láng giềng là cái ngòi rãnh cho mình ư. Nếu như nơi nơi đều tổng tiền đi, người người tránh được tai họa, ma quỷ đúng thật là có¹¹⁵, cơ sao lại thờ cúng Diêm vương? Không Tử nói: “Khâu tôi đây cầu đảo đã lâu rồi”¹¹⁶, lại nói: “Mắc tội với trời không có cách

¹¹³ Nguyên văn: 祈安 (kỳ an) cầu cho được yên ổn.

¹¹⁴ Thần Đương niên 當年神: vị thần Thái Tuê chủ trì năm đó.

¹¹⁵ Nguyên văn: 鬼誠有之 (quy thành hữu chi). ANPTS không chép đoạn này.

¹¹⁶ Trích từ sách *Luận ngữ* 論語, chương *Thuật nhi* 述而, tiết 35. Nguyên văn: “丘之禱久矣” (Khâu chi đảo, cửu hỹ).

¹¹⁷ Trích từ sách *Luận ngữ* 論語, chương *Bát dật* 八佾, tiết 13. Nguyên văn: “獲罪於天，無所禱也” (Hoạch tội ư thiên, vô sở đảo dã).

nào cầu đảo được đâu¹¹⁷ thì lễ Cầu an có ý nghĩa gì không cũng chẳng cần phải nói.

Thiết nghĩ, cách phòng dịch (tốt nhất) là ăn uống chừng mực, ăn ở cẩn thận, trừ diệt ô uế, tránh bệnh truyền nhiễm là chủ yếu. Còn như việc sống chết của con người đều do số mệnh cả¹¹⁸.

VIỆC LÀNG

(Quan viên) hàng xã có Lý trưởng, phó Lý (trưởng), do dân bầu cử và quan trên cấp bằng. Lại có các tên gọi như Hương trưởng, Tuần trưởng, Xã đoàn, Hương mục [14a], Khán thủ đều là tên chức dịch trong làng. Lý trưởng, phó Lý trưởng theo Chánh tổng, Phó tổng lo liệu các việc binh lương và báo cáo mọi việc công.

Từ Hương¹¹⁹ trưởng đến Khán thủ đều đảm nhận công việc tuần phòng và thừa hành công việc lật vật như bắt phu hoặc tiếp đón quan trên. Những chức này do xã dân bầu riêng và kí vào đơn tiến cử, không phải đệ trình quan trên cấp bằng. Cứ ba năm hoặc năm năm thì mãn hạn, không được (làm) quá. (Những người này) được dự vào ngôi thứ ở đình, được miễn binh phu tạp dịch, tùy theo quy định của từng nơi. Những hộ giàu có nhiều người nhiều ruộng, mỗi khi vào kì thu thuế, xã dân cắt cử mỗi họ một người đi thu thuế giao cho Lý trưởng đem nộp. Như vậy thì gọi là “phân thu”¹²⁰.

Hoặc bầu ra một người giữ hương ước. Trong xã có ai vi phạm các điều trong khoán ước thì chiếu theo các điều

¹¹⁸ THHQPTS chép 有命存 (hữu mệnh tồn). ANPTS chép: 有命在 (hữu mệnh tại), ý nghĩa tương tự.

¹¹⁹ ANPTS chép: 防巡 (phòng tuần).

¹²⁰ Phân thu 分收: chia nhau ra mà thu.

khoản đó mà trách phạt. (Người giữ khoản ấy) gọi là Thủ khoản, có xã gọi Xã chính, có xã gọi Giám trưng, cũng đều là danh hiệu để gọi các hương hào.

KỶ MỤC [14b]

Cựu chánh Tổng, phó Tổng, cựu Lý trưởng, Hương dịch gọi là kỷ mục, hay là kì cựu. Danh hiệu “huynh thứ”¹²¹ đều là tên để gọi các hào trưởng ở trong xã.

(Đơn) tiến cử Tổng lý phải được kì cựu liên danh kí tên¹²². Khai báo việc công phải do kỷ mục cam kết. Các cuộc ăn uống công, tư đều phải mời kỷ mục trước. Việc công, tư trong xã, lý dịch phải đệ trình xin ý kiến kỷ mục trước. (Gặp) việc nhỏ thì do kỷ mục giải quyết, việc quan trọng thì mời xã dân họp bàn. Trên có (tên gọi) chức sắc, chẳng qua chỉ là tên chung, dưới có lão hạng, dân đinh (là những người) chỉ biết bảo sao nghe vậy. Tóm lại, quyền lực của kỷ mục là nhiều hơn cả.

CHUYÊN TRÁCH GIẢI QUYẾT VIỆC LÀNG

Bất luận việc lớn việc nhỏ trong xã đều phải do kỷ mục quyết định. Tức là quan trên sức xuống bắt làm việc gì đó, khai báo việc gì hay đối chứng việc nào, chưa bàn đến có hay không có nhưng đều là trách nhiệm của kỷ mục. Lý dịch cũng phải đến xin ý kiến kỷ mục, không dám tự ý giải quyết. Đến như những việc đòi, bắt, chi phí [15a] đều do kỷ mục chuyên quyết.

¹²¹ Huynh thứ 兄次: Đán anh. Một cách gọi tôn xưng.

¹²² ANPTS chép: 必由耆日順願 (tất do kỳ mục thuận nguyện) “đều do kỳ mục đồng ý”.

Việc chung nào cũng phải trích một phần tiền để mời (kỳ mục) đến họp hành. Phải có chè, thuốc, cơm, rượu, mới tập họp được đầy đủ, nếu không có gì thì được người này, vắng người kia, không bao giờ giải quyết xong xuôi. Các khoản tiền bỏ thu nếu có sự phù lạm phải chia phần mỡ màu cho kỳ mục, nếu không thì lằng nhằng dây dưa, khó điều mà thu xong. Kẻ làm lý dịch phải được kẻ kỳ mục có thể lực bảo vệ cho. Nếu thế cô không có bè phái thì việc gì cũng bị cản trở, dẫn đến kiện cáo, nhiều kẻ vì thế mà phá sản.

[*] Xét: Kỳ mục được coi là người dẫn dắt, tập họp dân. Việc bỏ và thu, không có kỳ mục đứng ra thì không thể thi hành được. Việc bầu cử mà đưa đến cửa quan, chỉ có thể hỏi kỳ mục, trách nhiệm của kỳ mục cũng lớn lắm! Nếu kỳ mục đều là những người sống có nguyên tắc thì tổng, lý không thể nào dối trá, tham nhũng, đến quan nha cũng không thể ức chế bóc lột được. Như vậy, ích lợi của đối với xã hội đáng kể biết mấy! Xưa có câu: “Thù lệnh dân chỉ sự, soái¹²³ bắt đặc kì nhân tắc dân thụ kỳ ưng (Giữ cương vị làm thầy của dân mà không thể dẫn dắt nhân dân thì dân bị tai vạ)”. Trộm nghĩ, kỳ mục ngày nay sao lại không thể như thế.

[15b] TUẦN ĐÌNH

Xã lớn có hơn mười tên, xã trung bình và xã nhỏ có tám tên hoặc năm tên, chọn kẻ mạnh khỏe trong dân đình sung làm tuần đình, còn có tên gọi là Tuần phiên, theo sự sai phái của lý dịch. Mọi đồng ruộng trong làng đều do tuần đình canh giữ. Ban đêm, họ thổi tù và làm hiệu, thay lượt nhau đi tuần và nằm canh ở điểm. Tuần đình tức là

¹²³ ANPTS chép chữ này là 師 (sư).

đội tuần tra của xã.

Họ thay phiên nhau cứ mỗi người làm một năm, hoặc hai ba năm. Có ai tình nguyện thì làm mãi cũng được không kể niên hạn gì cả. Lệ phụ cấp cho họ thì lấy một hai mẫu ruộng công, hoặc thu tiền lợi tức thổ trạch, hoa màu, tùy theo tục lệ từng xã.

Trong xã nếu có xảy ra mất cắp thì đó là trách nhiệm của tuần đinh, phải bồi thường. Khi bắt được kẻ trộm, hoặc bắt được kẻ vi phạm khoán ước thì tuần đinh được phép đòi rượu cơm, hoặc đòi nộp tiền bạc. Khi có người ẩu đả thì tuần đinh phải canh gác và bắt gà, chó của kẻ bị can tội đánh người làm cơm rượu canh phòng. Tóm lại, (tuần đinh) là tay chân cho lý dịch.

[16a] MỠ

Mỡ

(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

Dưới hạng tuần đình, mỡ là tội đời chung cho dân làng. rong làng có việc công, mỡ phải đi mời họp. Tư gia có việc iếu, hỷ mời dân làng đến ăn uống đều do mỡ đảm nhiệm. ó việc chung nào cần bố cáo cho dân xã, liền sai mỡ đánh mỡ đi rao ngoài đường. Việc làm của họ rất thấp hèn, cho nên mỡ phần nhiều là do kẻ bản cùng ở xã khác đến làm.

TỪ ĐƯỜNG

Nhà giàu sang, có từ đường riêng phụng thờ bốn đời cao, tăng, tổ, khảo¹²⁴. Có nhà thờ bàn chi¹²⁵, thờ ông tổ phân chi. Có nhà thờ đại tông, thờ vị thủy tổ của gia tộc và các vị gia tiên trong họ.

Từ đường thờ cúng tứ thời bát tiết trong năm. Tổ tiên xa đời thì không thờ ở từ đường mà đắp nền cao xây gạch dựng bia đá ghi tên tuổi, thụy hiệu của tổ tiên vào đó, rồi cúng chung vào những dịp đầu xuân, đông chí, hay tháng chạp. Nhà bình thường [16b] không có từ đường riêng thì (lập bàn thờ) nơi nhà mình ở. Người nghèo khó thì cũng đặt một bàn thờ ở gian giữa để thờ cúng tổ tiên, là để bày tỏ kính hiếu với cha mẹ. Việc thờ cúng tổ tiên cũng là một nghĩa vụ của con người vậy.

THỜ GIA TIÊN (I)

Nhà giàu sang có đặt thần chủ các vị cao, tăng, tổ, khảo bốn đời. Thần chủ làm bằng gỗ táo, viết họ, tên, quan tước, ngày, tháng, năm sinh và ngày mất của gia tiên vào đó, cất vào hộp, khi cúng tế thì mang thần chủ ra cúng tế, xong thì

¹²⁴ Cao: tổ năm đời, tăng tổ bốn đời, tổ: ông nội, khảo: bố đã quá cố.

¹²⁵ Nhà thờ bàn chi, nhà thờ của từng chi trong một tộc họ (như nhà thờ chi Trương, nhà thờ chi Thứ v...).

lại cất vào hộp. Qua năm đời, tức là vị tổ tiên ấy đã xa thì đem chôn thân chủ đi, để giữ đúng cái nghĩa chỉ nên thờ đến vị tổ bốn đời mà thôi.

Đồ thờ thì có đèn nến, bình hương, bình hoa, mâm bông¹²⁶, mâm vương, mâm tròn¹²⁷, hộp trầu, đài rượu làm bằng đồng hay bằng gỗ sơn.

Trang trí có đại tự, hoành biên, có đôi liễn, ghi lại những lời văn vẻ hoặc cầu phúc, hoặc chúc tụng và biểu dương công đức tổ tiên. Câu đối, đại tự làm bằng gỗ sơn thếp vàng.

[17a] Làm nhà thì làm nhà thờ trước, làm đồ đạc thì làm đồ thờ cúng trước. làm cho cực đẹp, mới thật hài lòng. Nhà nghèo cũng có một cái bình hương và mấy cây giá đèn¹²⁸, dùng giấy hồng điều viết chữ để làm đôi liễn, đại tự. Có kẻ vì nghèo quá đến nỗi phải bán đồ cúng cũng tự thấy rất xấu hổ và đau khổ trong lòng.

THỜ GIA TIÊN (II)

Ngày Tết phải cúng cáo, ngày giỗ phải cúng cáo, có hoa quả đầu mùa, gạo mới hay việc hiếu, hỷ đều phải cúng cáo. Nhà giàu có thì dùng lễ tam sinh (lợn, trâu, dê) hoặc nhất sinh (một con lợn); lễ nhỏ, làm cỗ bàn, oản quả. Thông thường nhà dùng lễ lớn thì lo cỗ nhất sinh, lễ nhỏ thì sắm một thủ lợn hoặc một con gà, một miếng thịt, nhà nghèo sửa mâm cơm, canh, rau đậu, một con cá, một quả trứng.

Lễ không cứ lớn, nhỏ, chỉ cần rất mực thành tâm. (Dù dùng lễ vật ở hạng nào) đều có trầu cau, nước trong, rượu

¹²⁶ Loại mâm đựng hoa quả, có đế cao.

¹²⁷ Nguyên văn: 尙豆 (trơ đậu) chỉ chung đồ đựng cỗ bàn khi cúng tế.

¹²⁸ ANPTS chép: 燈架雙件 (đăng kính song kiện) hai cây giá đèn

ngon mới gọi là thành một cái lễ. [17b] Nếu không có lễ vật, cũng phải có một coi trâu mười miếng hoặc năm miếng, với một bát nước trong, ba chén rượu nhạt, đốt hương khấn vái, để tỏ ý không quên công đức người xưa. Khi sửa soạn lễ cúng mà chưa khấn gia tiên, dù cho có thừa chãng nữa, cũng không bao giờ dám ăn trước. Dù kẻ ngu, hèn cũng đều (hiểu) như thế. Thành kính như vậy đấy.

[*] Xét: Tục thờ tổ tiên của nước ta rất là thành kính. Tháng hoặc có kẻ khi bố mẹ còn sống thì không chăm sóc chu đáo, đến khi cúng tế lại hết mực thành kính. Ví như nuôi dưỡng cha mẹ lúc sống như thờ cúng cha mẹ lúc mất thì gọi là cả một nước hiểu thảo cũng được vậy.

NGÀY GIỖ

Ngày cha mẹ mất gọi là ngày giỗ¹²⁹ hay ngày huý, nhất định phải cúng bái. Đây là lễ quan trọng nhất đối với gia đình. Cứ đến ngày này, người làm quan, làm việc, kẻ đi học, người đi buôn, cho đến kẻ nghèo đi làm thuê làm mướn, [18a] ai mà không về nhà làm lễ hoặc có khó khăn không về được thì trong lòng băn khoăn không yên.

Trước ngày giỗ một ngày, phải cúng cáo gia tiên gọi là “tiên thường”. Lễ tiên thường do chủ tự¹³⁰ đảm đương, là vì chủ tự có ruộng hương hỏa. (Chi phí) trong ngày giỗ, hoặc trích hoa lợi từ ruộng hương hỏa hoặc do con cái chung nhau đóng góp. Lễ vật nhiều, ít tùy điều kiện của gia đình. Gia đình giàu sang nhất định phải cúng tế. Khi tế

¹²⁹ ANPIS chép: 父母生日為忌日 (phụ mẫu sinh nhật vi kỵ nhật) ngày giỗ là ngày sinh của cha mẹ(?).

¹³⁰ Chủ tự 主祀: người đảm nhận việc thờ cúng ở nhà thờ họ, thường là trưởng họ

bắt buộc phải khóc, (để tỏ ý) là cái tang trọn đời.

Người giàu sang (đến ngày giỗ) thì mời dân làng, khách khứa, kẻ nghèo cũng mời xóm giềng bà con thân thuộc đến nhà uống chén rượu¹³¹.

Tựu trung, các nhà trường quan, (đến ăn giỗ) cũng có người vì tình nghĩa, có người vì thể lực, phần nhiều là khách không được mời, ai đến đều được khoản đãi rượu com. Nếu trong trường hợp như thế mà gia chủ đối xử đơn giản thì bị chê bai là keo kiệt, bần bụng.

[*] Xét: Ngày giỗ là ngày kỉ niệm cha mẹ (mất), ngày đó chính là cái tang suốt đời. Ngày giỗ mà mời khách ăn uống thì thật là hủ tục. Nhưng vì tập tục đã lâu, người thân thích tự đến, gia chủ không thể không chuẩn bị tiếp đãi. Thậm chí, có kẻ hàng ngày thiếu ăn, [18b] nhưng đến ngày giỗ phải miễn cưỡng, cũng là tình thế vạn bất đắc dĩ. Suy tính cho ngày nay¹³², tưởng chỉ nên báo cáo cho bà con thân thích, dân làng đều biết hễ nhà nào làm giỗ chỉ nên mời họ hàng, còn dân làng, khách khứa nên thôi. Nếu như nhà giàu sang muốn khoản đãi dân làng, bà con thân thích thì mở tiệc mời khách đến ăn uống, có gì trở ngại đâu, việc gì cứ phải làm vào ngày giỗ.

Thêm nữa, thể chế nhà thờ chi thờ đến bốn đời, từ năm đời trở về trước đã chôn cất thân chủ thì cùng chung một bữa mà thôi. Nước ta, con cháu phải giữ giỗ đến bảy, tám đời hoặc hơn mười đời, nếu thiếu có lúc dẫn đến kiện cáo nhau, không tránh khỏi lời thôi. Từ năm đời trở lên có thể tế cúng một lần vào ngày đầu xuân hoặc đông chí hàng năm, hơn nữa còn khiến người ta hiểu cái nghĩa cùng trong tộc họ. Còn cúng giỗ vị tổ xa đời thì nên thôi đi.

¹³¹ ANPTS chép đoạn này là: 貧簿者喜請鄰家 (bản bạc giả hí thỉnh lân gia) kẻ nghèo vui vẻ mời hàng xóm.

¹³² ANPTS chép: 為之計 (vị chi chi kế) suy tính cho nó.

ĐẠO TRÀNG [19a]¹³³

Thờ¹³⁴ Hưng Đạo Đại vương¹³⁵. Đản bà đau ốm, hoặc không thuận đường sinh nở thì cho rằng bị ma tà quấy nhiễu nên đến thiến đản lễ bái¹³⁶. Người chủ đản cầu đảo trước thần vị, tức thì có thần áp vào đồng, mượn miệng (kê ngòi đồng) truyền phán. Bảo người bệnh ngòi im trước đản tế, người đồng lấy nén hương hoa chũ¹³⁷, làm cho tà quỷ phụ vào người bệnh hoặc tự trời mình, tự đánh đập,

¹³³ ANPTS chép mục này là 齊壇 (thanh đồng). Nội đạo tràng suy tôn Trần Hưng Đạo Đại vương là Thánh, tin rằng Đại vương vốn là Thanh đồng. *Tin ngưỡng và văn hóa tin ngưỡng ở Việt Nam* chép là “Thanh tiên đồng từ” (tr. 215) trên thiên đình thác sinh giúp nhà Trần. Khi mất đi thì hiển thánh phù hộ nhà Trần. Theo Đào Duy Anh. *Việt Nam văn hóa sử cương*: “những người chuyên thờ thánh Hưng Đạo (thánh Trần) thường gọi là thánh đồng hay ông đồng” (tr. 220).

¹³⁴ ANPTS chép đoạn này: 齊壇奉興道大王 (Thanh đồng phụng Hưng Đạo Đại vương) Thanh đồng thờ Hưng Đạo Đại vương.

¹³⁵ Hưng Đạo Đại vương 興道大王: tức Trần Quốc Tuấn 陳國俊 (1226 - 1300), danh tướng, tôn thất nhà Trần. Ông có tài quân sự, dưới tài lãnh đạo của ông quân dân ta chiến thắng vang dội, đuổi giặc Nguyên Mông ra khỏi lãnh thổ, được phong tước Hưng Đạo vương (Lược thuật theo *Từ điển nhân vật lịch sử Việt Nam*, tr. 885).

¹³⁶ Theo *Tin ngưỡng và văn hóa tin ngưỡng ở Việt Nam*: “Nguyễn Nhan, tên chữ là Bá Linh (ta thường gọi là Phạm Nhan) là con một người Quảng Đông sang buôn bán bên nước Nam, lấy vợ làng An Bài, huyện Đông Triều. Bá Linh lớn lên theo cha về Tàu, học hành giỏi, đỗ Tiến sĩ triều Nguyên. Y có phép tàng hình biến hóa thường vào cung trị bệnh cho cung nữ nhưng hay tìm cách tư thân với cung nhân. Sau lộ chuyện, chúa Nguyên bắt được định án trảm quyết. Để lập công chuộc tội, Bá Linh tình nguyện xin đi làm hương đạo đánh Nam quốc. Vì cao tay phù thủy nên hẳn đã gây nhiều sóng gió cho quân đội ta. Hưng Đạo vương sai người đi bắt, nhưng cứ bắt được thì hẳn lại trốn thoát, chém đầu này lại mọc đầu khác. Chỉ khi đích thân Hưng Đạo vương cầm kiếm chém thì Phạm Nhan mới chịu thua. Trước khi bị hành hình, Phạm Nhan có xin Hưng Đạo vương: “Phải cho tôi ăn gì chứ?”, Vương giận bảo “Cho mi ăn máu dê của đản bà”. Bởi vậy, sau khi chết, hồn hẳn đi đâu gặp sản phụ thì lập tức hợp hồn họ. Những người đản bà đó sẽ bị ốm liên miên không thuốc gì chữa khỏi khiến họ rất sợ hãi” (tr. 219 - 220).

¹³⁷ THIBQPIS chép: 以香符 (đi hương phù). ANPTS chép: 以香椽香符 (đi hương trện thư phù).

tra hỏi như là phép quan, như thế gọi là trừ tà chữa bệnh. Thanh đồng hoặc lấy dao cắt lưỡi cho máu nhỏ xuống tờ giấy trắng, đốt tờ giấy ra tro, hòa với tàn hương nước tiểu cho bệnh nhân uống. Lễ xong, đem lễ vật (gồm có) con vật nuôi, rượu, hoa quả hoặc tiền bạc để lễ tạ.

Ngày hai mươi tám tháng tám là ngày giỗ của Hưng Đạo Đại vương. (Vào ngày này) có hàng vạn thiện nam tín nữ đến đền làm lễ¹³⁸. Nhiều người mua chiếu mới, grom gỗ mới đến đổi lấy chiếu¹³⁹, grom¹⁴⁰ (cũ) ở trong đền. Việc đền nhang cúng bái rất nhộn nhịp.

ĐỒNG CỐT¹⁴¹

[19b] Thờ các vị nữ thần như công chúa Liễu Hạnh¹⁴², các vị công chúa Thượng Thiên, Thượng Ngàn, phần lớn

¹³⁸ Lễ hội đền Kiếp Bạc (Hải Dương), tổ chức hàng năm trong khoảng từ 15 đến 20 tháng 8 âm lịch.

¹³⁹ Theo *Lên ngưỡng và văn hóa tín ngưỡng ở Việt Nam*: “Những người bệnh thương đần đờ thờ Trần Hưng Đạo, lấy chiếu cũ trong đền, bắt thần bắt người bệnh nằm lên, rồi đem chân nhang đốt ra tro quậy nước cho uống thì sẽ khỏi. Có người mới chi đem chiếu tư đền Vương về nhà thì bệnh đã thuyên giảm” (tr. 220).

¹⁴⁰ Tượng lại hình anh thanh kiếm Hưng Đạo Đại vương chém Phạm Nhan khi xưa dè nhờ anh linh ngài trừ diệt ma Phạm Nhan.

¹⁴¹ Theo Đào Duy Anh. *Việt Nam văn hóa sử cương*: “Những người thờ chư vị thì gọi là đồng cốt, hay bà đồng” (tr. 220).

¹⁴² Theo Ngô Đức Thịnh. *Về tín ngưỡng và lễ hội cổ truyền*: “Người ta tin rằng Bà Chúa Liễu vốn là con gái của Ngọc Hoàng, vì phạm lỗi đánh vỡ chén ngọc trong hội đào tiên, nên bị đày xuống trần gian, thác sinh vào nhà họ Lê. Khi cất tiếng khóc chào đời, bố mẹ đặt tên là Giáng Tiên, tới năm 18 tuổi thì gả chồng. Lấy chồng mới được ba năm thì hết hạn đi đây, bị gọi về trời. Nhưng vì năng nhớ chồng con, Ngọc Hoàng lại phái cho về hạ giới. Lần trở lại này, nàng thích vân du khắp nơi, gặp danh sĩ Phùng Khắc Khoan và họa thư với ông ở Lạng Sơn và hồ Tây, sau lại kết duyên với một thư sinh ở xứ Nghệ và giúp cho chàng đỗ đạt làm quan. Vừa lúc đó, nàng lại có lệnh gọi về trời. Trái lệnh vua cha, một lần nữa nàng lại giáng sinh. Lần này nàng không ở một nơi mà cùng hai thị nữ chu du thiên hạ. Thấy vùng nước Phố

do phụ nữ chú trì (việc đèn nhang). Phụ nữ lên đồng, mặc áo đội khăn và các đồ nữ trang khác để khi lên đồng thác lời có cái dùng, gọi là “hàm phục”. Có kẻ đi cầu đảo, phụ đồng tá khẩu, cho người bệnh uống tàn hương nước bùa để trị bệnh¹⁴³ cách làm giống như đạo tràng¹⁴⁴ thanh đồng, nhưng truyền phán lễ vật, yêu sách tiền của thì quá đáng hơn.

*Bà chúa Liễu Hạnh
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)*

Cát là nơi phong cảnh đẹp, nàng hiển linh thành cô gái bán nước bên đường để trừu ghẹo, trừng phạt những kẻ ác, ra ân cho người hiền. Triều Minh nhà Trịnh lúc đó cho là yêu quái nên đem quân, dùng pháp thuật để trừ. Hai bên đã dàn quân đánh nhau. Do lập mẹo, quân triều đình có cơ thắng nhưng vào lúc đó đức Phật gia tay, giảng hòa, cứu Liễu Hạnh. Nàng được triều đình phong là Nữ Hoàng Công Chúa, rồi Chế Thắng Đại Vương. Từ đó, Liễu Hạnh công chúa không gây kinh sợ cho mọi người mà luôn luôn ban phát ân đức, được nhân dân tôn thờ là Thánh Mẫu” (tr. 351). Theo Trần Ngọc Thêm, *Cơ sở văn hóa Việt Nam*: Ngoài hệ thống Tứ bất tử, bà còn được bổ sung vào hệ thống Tam phủ (thêm “Nhân phủ” do mẫu Liễu Hạnh cai quan) để thành Tứ phủ. Mẫu Liễu Hạnh còn được thờ trong một tín ngưỡng riêng là Tam toa Thánh Mẫu (tr. 140).

¹⁴³ HIBQPTS chép: 以治病人 (đi trị bệnh nhân) để chữa cho người bệnh, ANPTS chép: 已飲病人 (đã âm bệnh nhân) không có nghĩa.

¹⁴⁴ ANPTS chép: 苜蓿 (thanh đồng).

Có lẽ Tam phủ¹⁴⁵ là lớn hơn cả. Người nào có việc cầu đảo mà biện lễ này, phí tốn lên đến trăm đồng. Phụ nữ thành phố có kẻ vì đó mà phá sản.

PHÙ THUY

Pháp môn phù thủy thờ Lão Tử¹⁴⁶ làm pháp chủ của mình, đồng thời thờ cả thần Độc cước¹⁴⁷. (Các vị thần này), phụ vào đồng cốt chữa bệnh cũng giống như các vị thần khác. Việc bắt tà trừ ma cũng giống như đạo tràng¹⁴⁸, chỉ riêng có phù phép là có thể xua âm binh tàng hình biến tướng phóng hóa, ném đá vào nhà người ta gọi là trừ ác¹⁴⁹.

[20a] [*] Xét: Người ta thờ các vị thần như Hưng Đạo Đại vương vì có công đức rõ ràng, cho nên thờ cúng mãi mãi. Nhưng nếu cho rằng lí do thờ là bởi tương truyền có người Trung Quốc là Bá Linh bị Đại vương giết¹⁵⁰, nó ám vào dân bà nước ta gây ra đau ốm. Vì vậy, hề có bệnh là phải cầu đảo (đức thánh Trần) thì thực ra, ma tên Bá Linh kia làm sao mà ám được tất cả mọi người, Trần Đại vương có thiêng làm sao mà phù hộ cho mọi người dân trong nước. Huống chi phụ vào đồng mượn lời là việc làm nhảm thần minh. Vậy thì ý nghĩa của câu “kính nhi viễn

¹⁴⁵ Tam phủ 三府: Thiên phủ 天府, Địa phủ 地府, Thủy phủ 水府.

¹⁴⁶ Lão Tử 老子: nhà tư tưởng cuối thời Xuân Thu, người sáng lập học phái Đạo gia. Thời Đông Hán (Trung Quốc) Lão Tử dần dần được thần thánh hóa, để vương các triều đại cũng đều hết sức tôn thờ, đặc biệt là vào thời Đường (Trung Quốc) (Lược thuật theo *Từ điển Nho Phật Đạo*, tr. 714).

¹⁴⁷ Thần Độc cước 獨腳: vị thần chỉ có nửa thân, một mắt, một tai, một tay, một chân v.v...

¹⁴⁸ ANPIS chép: 青童 (thanh đồng)

¹⁴⁹ Nguyên văn: 反惡 (phan ác).

¹⁵⁰ Bá Linh: xin xem ở trên.

chi¹⁵¹ là ở đâu?

Đến như đồng cốt, phù thủy, tà đạo thì chỉ làm mê hoặc, lừa lấy tiền bạc của người ta. Thường hay thấy người nước ta có bệnh chẳng chịu uống thuốc cứ chăm chăm vào cúng vái, đồng cốt, hay hại đến tính mạng, đáng thương thay!

LÊN ĐỒNG

Nhân gian có việc muốn hỏi thần tiên, ngoài việc phụ đồng mượn lời thì còn có lên đồng nữa. Cách làm: lấy một cành đào làm bút, lấy một cái mâm đồng đựng đầy gạo hoặc cát để khi lên đồng viết chữ vào đấy. Đêm khuya thanh vắng, hương hoa cầu đảo, cao giọng ngâm thơ văn cổ lời mời thần [20b]. Một người trai giới ngồi ngay ngắn, cầm bút (cành đào), thần nhập vào tay vạch chữ lên mâm gạo, mâm cát. Lại kêu cầu, hỏi han việc gì thì viết sớ bỏ vào phong thư mật cáo rồi hóa đi. Đến khi thần giáng bút thì đúng như việc đã kêu cầu ghi ở trong sớ, như thể bảo là linh ứng.

Bút thần viết ra phần nhiều là lời bí ẩn, mỗi việc sau khi xảy ra rồi mới có thể giải được nội dung (của những lời đó). Việc này phần nhiều là do bợn ma văn chương ứng vào mượn bút viết ra. Sĩ tử mỗi khi đến kỳ thi hay đi phụ đồng để hỏi việc thi đỗ hay trượt.

BÓI TOÁN

Người mù làm nghề bói toán ở chợ gọi là thầy bói. Phép bói theo phép bói của ông tổ Đã Hạc¹⁵², gieo tiền xuống sáu

¹⁵¹ Kính nhi viễn chi 敬而遠之: kính cẩn nhưng xa nó. Trích lời Khổng Tử trong sách *Luận ngữ* 論語, chương *Ung dã* 雍也, tiết 20.

¹⁵² Ông tổ Đã Hạc 野鶴: thường được gọi tên là Đã Hạc Lão nhân. Thánh Đã Hạc, tác giả cuốn *Tăng san bác dịch*, một cuốn sách bói toán khá thông dụng.

lần, để xem âm dương động tĩnh, dần thành sáu mươi tư quẻ bói theo sách Chu Dịch. Được quẻ nào, biến động hào gì, tham chiếu với cả ngày giờ sinh khác để đoán tốt xấu.

Nếu cầu việc quan chức thì lúc bói lấy hào “quan” làm dụng thần, cầu tiền tài thì lấy hào “tài” làm dụng thần, cầu phúc đức thì lấy hào “từ tôn” làm dụng thần. Sinh thì tốt, khắc thì dữ.

Thầy bói không biết chữ nghĩa gì hết, họ chỉ nhớ thuộc lòng những bài đoán truyền miệng, rồi dựa dẫm vào đó mà phụ họa thêm. Dân ông, dân bà ngu muội phần lớn đều [21a] tin vào bói toán. Mỗi quẻ đòi dăm ba chục đồng tiền kẽm hoặc hai ba xu, bói mà không ứng nghiệm thì bói lại, nói nhiều cũng có lúc trúng, nhờ đó làm nghề kiếm miếng ăn.

[*] Xét: Về việc bói toán thì tuy bói không tốn phí mấy, chỉ khi đau ốm đi xem bói. Hay báo phải lễ tạ thần này phải cúng tế thần nọ, hoặc đời ngôi mà này ngôi mà kia, người ngu muội thì tin ngay. Chẳng những vô ích mà còn hại thay.

LÁY VỢ LÁY CHỒNG (I)

Con giai thì cha mẹ chọn cho người mồn đăng hộ đối, tuổi tác tương xứng đến xin về làm con trong nhà. Hôn nhân thì con trai con gái bằng tuổi nhau¹⁵³ hoặc con giai lớn hơn con gái một hai tuổi là đẹp. Đầu tiên, nhà giai nhờ người đến nhà gái lấy ngày tháng năm sinh của bên gái bên gái về xem ngũ hành. Nếu thấy hợp nhau, không có xung khắc nào thì sau đó mới bàn đến việc tổ chức hôn lễ.

¹⁵³ ПИБQPTS chép: 婚以同歲 (hôn dĩ đồng tuế). ANPIS chép: 婚以同辰 (hôn dĩ đồng trưông). ý nghĩa tương tự.

I. Lễ vấn danh¹⁵⁴ thì dùng trâu cau là chính, nhà giàu có thì thêm chè, rượu [21b], con vật nuôi. Cha mẹ thân hành mang lễ đến biếu nhà gái. (Nhà gái) chia phần lễ¹⁵⁵ cho bà con thân thích. Từ hôm vấn danh về sau, nhà gái mùa nào thức ý mang lễ đến tặng¹⁵⁶. Hoặc trong vòng một năm, hoặc trong vòng hai ba tháng rồi sau mới làm ăn hỏi¹⁵⁷.

LÁY VỢ LÁY CHỒNG (II)

Trước khi làm lễ ăn hỏi, nhà gái nhờ người đến nhà gái xin hẹn ngày và chọn ngày lành tháng tốt. Mấy ngày trước lễ thành hôn, nhà gái đưa chè, trâu cau, rượu, thịt, tiền bạc đến nhà gái làm lễ ăn hỏi. Trước khi làm lễ thành hôn độ vài ba ngày, đưa trâu cau, chè, rượu, thịt, gạo, tiền bạc đến nhà gái làm sính lễ. Lễ vật nhiều hay ít là theo yêu cầu của nhà gái đối với nhà trai. Nhà gái giàu có thì tự lo trang phục cho cô dâu, nhà gái nghèo thì yêu cầu nhà trai may sắm đưa sang hoặc đưa tiền cho nhà gái lo liệu¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Lược thuật theo *Ngũ lễ vòng đời người*: hôn lễ vốn có sáu lễ từ lúc tìm được người như ý tới lúc đón dâu gồm Nạp thái; Vấn danh; Nạp cát; Thịnh kỹ; Nạp tỳ; Thân nghênh. Về sau thấy sáu lễ quá bận rộn và tốn kém, người ta thu lại thành 3 lễ, gọi đơn giản là: Lễ chạm ngõ (hoặc chạm mặt, dặm vợ) gồm nạp thái và vấn danh; Lễ ăn hỏi: gồm nạp thái và thịnh kỹ; Lễ cưới: gồm nạp tỳ và thân nghênh (tr. 83, 84). Ở đây, có thể thấy lễ vấn danh chính là lễ dặm ngõ (chạm ngõ). Theo *Thiên nam dư hạ tập*, ngay từ thời Hồng Đức (1470 - 1497) đã định nghi lễ cưới xin chỉ gồm ba bước chính là: Định thân (tức Vấn danh); Nạp trưng (tức Dẫn cưới), Thân nghênh (tức Đón dâu). (Bản dịch trong *Một số văn bản diên chế và pháp luật Việt Nam*, tập 1 (từ thế kỉ XV đến XVIII, tr. 305 - 306).

¹⁵⁵ Tức lễ nhà trai mang đến.

¹⁵⁶ Việc này gọi là "xều Tết" Chàng rể tương lai đem lễ đến biếu. Đồ xều nhà gái lấy một nửa, còn một nửa giữ lại nhà trai gọi là đồ lại mặt. (Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*, tr. 56)

¹⁵⁷ Nguyên văn: 聘禮 sinh lễ.

¹⁵⁸ ANPTS chép đoạn này là: 貧家者男家制辦 (bản gia gái nam gia chế biện) nhà gái nghèo thì nhà trai may sắm cho cô dâu.

Lễ nghênh hôn (Thân nghênh)
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

Đến ngày cưới, bố mẹ và họ hàng nhà gái dẫn chàng rể đến rước dâu¹⁵⁹, làm lễ ở từ đường họ nhà gái và lạy bố mẹ vợ.

Chàng giũy (lan giai)
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

¹⁵⁹ Nguyên văn: 祝迎 (thân nghênh)

Đem rượu, thịt hay tiền bạc để theo lệ nộp cheo¹⁶⁰. Ăn uống xong thì đón dâu về. Các cô phù dâu đưa cô dâu về nhà chồng.

Đầu tiên là làm lễ tơ hồng¹⁶¹, bái yết từ đường họ nhà gái, lạy bố mẹ chồng. (Nhà gái) tiếp đãi họ nhà gái, khi nhà gái về thì đưa tay trâu cau hoặc tiền bạc gọi là làm lễ tiền.

Sau khi thành hôn một ngày, hoặc hai, ba ngày, đôi tân hôn về nhà bên ngoài¹⁶² [22a]. Lúc về mang theo trâu cau, xôi, thịt, gọi là lễ nhị hi, tứ hi¹⁶³.

[*] Xét: Lễ cưới xin thật không thể nào thiếu được, nhưng tục lệ nước ta có ba việc cần thay đổi. (Một là) người ta cưới con dâu về, ngoài việc ăn uống, chè rượu phiền phức, lại còn phải chia bánh dầy, bánh chưng, chia cau, chia chè tặng cho nhà gái. Nhà gái không nên bắt

¹⁶⁰ Nguyên văn: 攤街 (lan nhai). ANPTS chép: 攤街 (lan giai). Tục là tục "nộp cheo" hay tục "chăng giầy/ giăng giầy". Nộp cheo là biện trâu rượu lễ cáo Thành hoàng làng nhà bên gái (nếu hai người khác làng nhau) và nộp lệ phí cho làng. Cheo là số tiền công ích nhỏ ước giá bằng trăm viên gạch, đóng góp cho làng để làng làm giếng, xây đường... Tiền nộp, ghi lại số tiền vào sổ, làng trao cho đương sự tờ phái lai ghi là tiền "lan nhai". Nguyên là trên đường đi tới nhà cô dâu hoặc lúc đưa dâu về nhà chồng, một số người làng (hoặc trẻ con) chăng một dây lụa đỏ chắn ngang đường... Việc này cũng có người lo trước đến đưa cho nhóm người chăng giầy món tiền phong bao. Dây chăng được thu lại ngay." (Lược thuật theo *Nghi lễ vòng đời người*, tr. 94 - 95). Theo Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*: "Trong lúc đi đường thì những kẻ hèn hạ hoặc lấy sợi chỉ đỏ, hoặc mảnh vải, lụa do giăng ngang giữa đường, jams cưới đi đến, phải nói từ tế mà cho chúng vãi hào thì chúng nó mới coi dây cho đi". (tr. 59).

¹⁶¹ Lễ tơ hồng: "Bày hương án ra sân, dùng lễ gà, xôi, rượu, tế tơ hồng, rồi hai vợ chồng đều vào lễ" (Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*, tr. 57)

¹⁶² Tức nhà gái.

¹⁶³ Theo Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*: "Lại mặt: Cưới được ba hôm, đến hôm thứ tư thì hai vợ chồng làm lễ chè xôi đem về nhà vợ lạy gia tiên gọi là lễ lại mặt, chứ là tứ hi" (tr. 60).

nhà giai phải trang trải, nhà giai mà nghèo thì vì đó mà mang công mắc nợ¹⁶⁴. (Hai là) ngoài khoản tiền phải nộp cho dân làng theo lệ cưới hỏi, lại có bọn tuần đinh và trẻ con “chăng dây” bắt nộp tiền thêm, nếu không làm vừa lòng chúng thì hoặc là bị ngăn trở hoặc nói ra những lời láo xược. (Ba là) ở các nước văn minh lấy vợ lấy chồng phải có mức tuổi. Hoặc là hai mươi tuổi, hoặc hai mươi lăm tuổi (mới được thành hôn). Nhưng ở nước ta, nhà giàu sang mới tám, chín tuổi, hoặc hơn mười tuổi đã thành hôn. Như vậy, chẳng những có hại cho vệ sinh của đôi vợ chồng mà con cái sinh ra cũng không mạnh khỏe. Ba việc đó, cần cấm hết.

LẤY VỢ LỄ

TONKIN

Femmes fumant la tôle à eau

(<http://nguyentl.free.fr>)

¹⁶⁴ Trong điều 3, chiếu định điều lệ hương đảng cho các xã dân ở Bắc Hà do vua Gia Long ban hành năm 1804 chép: “Đại phạm lấy vợ lấy chồng, chẳng qua cốt được cặp đôi mà thôi, còn lễ cưới thì nên chăm chú trong sáu lễ, lượng tùy nhà có hay không, chứ không được viết khúc cổ ruộng...” (Đại Nam thực lục, tập 1, tr. 584).

[22b] Nhà giàu sang thường lấy nàng hầu, vợ lẽ. Nhà trung lưu cũng lấy thêm thê thêm thiếp¹⁶⁵. Kẻ nghèo hèn hoặc muợn đường con cái cũng lấy vợ lẽ. Việc cưới xin, nhà trai chỉ cần nộp tiền bạc cho nhà gái và nộp tiền cheo cho làng. Nhà gái đưa con gái về nhà chồng, còn không phải làm lễ vắn danh và thân nghênh.

SINH CON

Trẻ con
(<http://nguyentl.free.fr>)

Phụ nữ có thai chỉ sinh con trai, không muốn sinh con gái. Trong làng, trong họ có một người ở cũ, (bà con) hỏi thăm, nói đẻ con trai thì ai cũng mừng, nói là đẻ con gái thì iu xiù không vui.

Khi trở dạ đẻ, mời bà đỡ đến đỡ. Người nghèo thì tự cho con bú, người giàu thì thuê vú nuôi bú mớm cho con, hoặc đưa con cho vú em đem hẳn về nhà họ. Khoảng được

¹⁶⁵ Thê 妻: vợ cả. Thiếp 妾: vợ lẽ.

bốn, năm tháng thì cho ăn cơm nát. ba tuổi thì thôi bú.

Đầy tháng hoặc đầy tuổi năm thì lễ cúng mười hai bà mụ¹⁶⁶, mời bà con thân thuộc đến ăn mừng. Người đến chơi cho tiền bạc hay quần áo [23a] để mừng cho cháu bé.

Người muộn con, (khi có con) thì làm văn tự bán đũa trẻ (cho đình chùa, miếu mạo), đổi họ theo họ của thân như bán cho đền thờ Hưng Đạo vương thì đổi thành họ Trần để thân bảo trợ cho khỏi trặc trở¹⁶⁷. Đền khi đưa bé hai mươi tuổi thì làm lễ chuộc về, gọi là “chuộc khoán”.

NHẬP HỌC

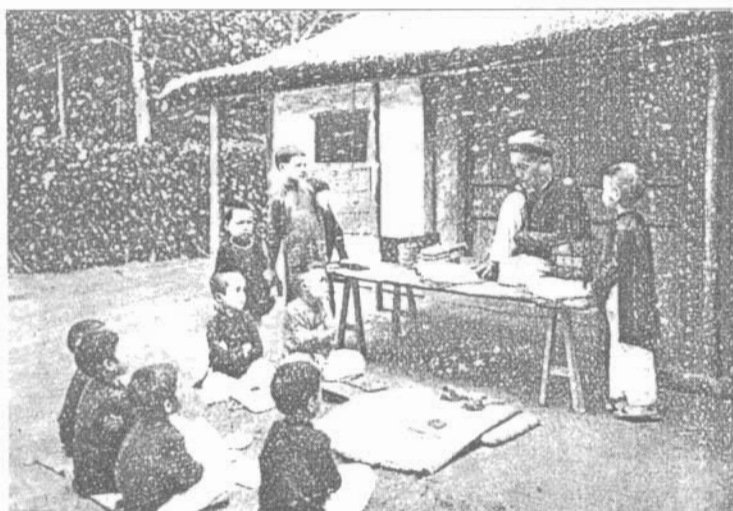
Con cái nhà Nho bảy tuổi hoặc tám tuổi, con cái nhà bình thường được hơn mười tuổi thì học vỡ lòng. Lễ nhập học phải sắm sửa trâu, rượu, hoặc con vật nuôi¹⁶⁸, mời vị nào đỗ đạt, làm quan có danh vọng khoa bảng đến yết cáo Tiên Thánh sư¹⁶⁹. Trẻ con bái vị tiên sinh ấy làm thầy. Thầy bắt đầu dạy vỡ lòng cho đứa bé một lần tám chữ, hay vài chục chữ, gọi là “khai tâm”. Sau đó hoặc theo thầy học, hoặc mời thầy khác về dạy, hoặc cha anh dạy lấy là tùy theo hoàn cảnh từng người.

¹⁶⁶Theo *Nghi lễ vòng đời người*: “Vi con người thanh hình là do các bà mụ nặn, cơ thể mỗi chúng ta có 12 bà mụ nặn ra, do đó, lễ vật dâng cúng phải lo đủ 12 phần (sắt)” (tr. 34).

¹⁶⁷Lược thuật theo Toàn Ánh, *Nếp cũ con người Việt Nam*: “Trong các phương thuật để bảo vệ hài nhi, có tục bán khoán, nghĩa là bán con cho Thần, Phật. Con người trần có thể bị tà ma theo dõi, ám ảnh nhưng con Thần, Phật tà ma phải kiêng sợ” (tr. 42).

¹⁶⁸Thông thường dùng gà, hoặc xôi gà.

¹⁶⁹ức Khổng Tử.

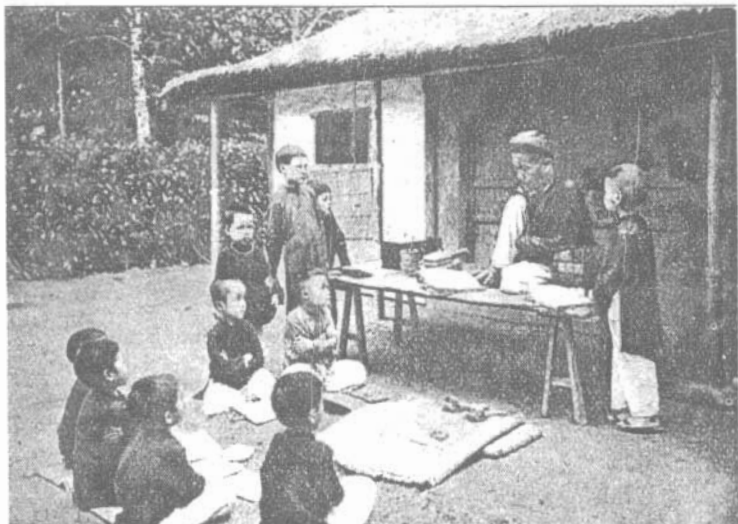
Thầy đồ làng
(<http://nguyentl.free.fr>)

Thầy làm lễ khai tâm gọi là thầy vỡ lòng¹⁷⁰, thầy theo học gọi là nghiệp sư. Khi đang theo học, hàng năm đều có lễ tết nhà thầy. Khi thi đậu thì có lễ “bái môn”. Về sau, các việc hiếu hỷ của nhà thầy [23b] đều phải bỏ đầu thu tiền gọi là tiền đồng môn là cái nghĩa một lạy bái thầy, cả đời là thầy.

[*] Xét: Lễ thờ thầy là phận sự con người nên phải như thế, nhưng cũng nên tùy theo khả năng của mình. Có khi nhà thầy bất luận việc lớn việc nhỏ nhất nhất đều có bỏ đầu thu tiền. Có người nghèo không đủ sức lo liệu mà bị đồng môn truy phạt, hoặc kiện lên cửa quan. Thật là cái thói xấu xa.

¹⁷⁰ THBQPTS chép: 開教 (khai giáo), ANPTS chép: 啓教 (khải giáo), ý nghĩa tương tự.

VIỆC HỌC

Đạy học
(<http://nguyentl.free.fr>)

Toàn dùng sách Hán¹⁷¹. Cách dạy là dạy cương thường luân lý là chính, văn chương là phụ. Có câu “Tiên học lễ, hậu học văn”¹⁷². Đó là tôn chỉ của việc học.

Gia đình từ trung lưu trở lên cho trẻ con đi học một hai năm hoặc dăm ba năm, phần nhiều biết ký tên, hay biết viết văn tự và ghi sổ chi tiêu hương âm rồi thì bỏ học. Hoặc làm lý dịch, hoặc cày ruộng, thợ thuyền, buôn bán, đều tùy theo nghề nghiệp của họ.

¹⁷¹ ANPTS chép đoạn này là: 本國學業專教以漢書 (bản quốc học nghiệp chuyên giáo dĩ Hán thư) việc học của nước ta toàn dùng sách Hán. Sách Hán tức sách chữ Hán.

¹⁷² Trước học lễ phép, sau mới học đến văn chương chữ nghĩa.

Nho sĩ
(<http://nguyentl.free.fr>)

Thí sinh 70 tuổi
(<http://nguyentl.free.fr>)

Con em nhà giàu sang, hay con em dòng dõi Nho gia, phần nhiều theo đuổi việc học hành [24a]. Ngoài việc tập làm văn chương, theo đòi khoa cử, đọc sách ra thì không màng đến việc khác. Thi đậu rồi làm quan là mục đích lớn nhất của họ, sau mới đến nghề dạy học. Có kẻ học vấn kém cỏi, thi luôn hỏng luôn, hoặc có người học giỏi chỉ vì không may mắn mà không đỗ đạt gì cả thì gọi là “lao đao trường ốc” dốc chí đi vào con đường khoa cử, không nỡ đổi nghề. Họ đèn sách thâu đêm suốt sáng, hết năm này qua năm khác, nếu không thi đậu lần nào thì ân hận suốt đời, gọi là mối hận đèn sách.

[*] Xét: Việc học của nước ta, chuyên phục vụ cho thi cử. Nhiều người tuy không đủ năng lực, nhưng muốn thôi cũng không được, đến khi có được cái danh thì đầu tóc đã bạc phơ, chẳng đáng giá một đồng tiền! Khoa cử làm mê muội người ta đến như thế đấy!

THI ĐỒ

Bàng vàng ghi danh
(<http://nguyentl.free.fr>)

Vinh quy bài tổ
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

Thi đỗ Tú tài gọi là Tiểu khoa (đời Lê gọi là Sinh đồ), đỗ Cử nhân gọi là Trung khoa (đời Lê gọi là Hương cống), đỗ Phó bảng, Tiến sĩ gọi là Đại khoa. Tất cả những người thi đỗ [24b] đều được đón rước theo lệ. Tú tài đón ở hàng xã, Cử nhân đón ở hàng tổng, Đại khoa đón ở hàng huyện.

Khi đón tiếp, tổng lý phải dẫn dân phu đem cờ, trống, nghi trượng đi đón về làng, tới nhà. Người thi đỗ phải mổ trâu, bò làm cơm rượu để tế miếu thần và lễ ở từ đường, rồi đó khoản đãi hương đảng, khách khứa, ca hát vui chơi hoặc một vài ngày, hoặc dăm ba ngày, gọi là lễ ăn mừng. Những nhà nghèo, thường vì khao vọng như vậy mà mang nợ rất khôn đốn.

BỔ NHIỆM

Quan huyện ra phố
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

Những người thi đỗ rồi, khi mới được bổ nhiệm chức quan, hoặc làm Chánh tổng, Phó tổng thì sau khi lĩnh bằng

phải chuẩn bị lễ đến bái yết ở đình miếu, từ đường, khoán dãi dân xã. Tiếp đó, khi tổng lý được thưởng hàm, quan lại được thăng chức, cha mẹ được triều đình ban cấp sắc văn, phải báo cho dân xã chuẩn bị cờ, trống, tàn, lọng đón rước về nhà, mở tiệc ăn uống, cũng giống ngày thi đỗ. Nếu được bằng sắc mà không đủ sức lo liệu hoặc làm gián tiện không tổ chức lễ khao vọng [25a] thì bị làng xóm ra bàn vào tán, cho là con người keo kiệt.

KHAO LÃO

Trong dân gian năm mươi tuổi thì lên lão làng. Giản tiện thi biện lễ trầu, rượu hoặc nộp tiền cọc dăm ba quan, một hai chục quan. Cầu kỳ thi biện lễ vật sống¹⁷³, sắm sửa cỗ bàn bái thần nơi đình miếu, đãi toàn dân, gọi là khao lão.

Nhà phú quý, năm, sáu, bảy mươi tuổi làm lễ khao lão. Con cháu ăn mặc nghiêm chỉnh làm lễ chúc thọ, đọc văn tế chúc thọ, mời khách khứa ăn uống, hát xướng vui vẻ. Thật là một việc vui của người đời.

[*] Xét: Lễ mừng thọ đề đề cao phong tục hiếu dưỡng và làm việc vui mừng. Người giàu sang có thể làm được. Còn như lệ vọng lão¹⁷⁴ của dân làng nên tiết giảm bớt đề tiện cho người nghèo. Thường thấy lệ vọng lão trong dân gian (phải có) con vật nuôi, cỗ bàn rất là [25b] phiền phức. Bất kể là nghèo hay giàu đều nhất luật thi hành. Phần lớn sau một hôm khao vọng thì mắc nợ rồi lưu ly phiêu tán, đó cũng là một tệ xấu!

¹⁷³ Thường là gà hoặc xôi, gá.

¹⁷⁴ Tức là khao lão

VIỆC TANG (I)

Người sắp mất thì cho mặc áo quần đẹp đẽ. Khi tắt thở, lấy lụa thắt nút lại gọi là “hồn bạch”¹⁷⁵. Dùng vải hoặc gấm vóc để khâu liệm, nhà nghèo cũng có được tấm vải thô liệm rồi mới nhập quan. Quan tài có gắn sơn ghép mạch kiên cố, ngoài có vẽ hoa văn trang hoàng. Sau khi mất được bốn ngày mới làm lễ “thành phục”¹⁷⁶. Trước khi chưa thành phục con cháu có thể làm lễ thành hôn, gọi là “cưới chạy tang”.

Lễ phạn hàm
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

(Khi quan tài còn chưa chôn) sớm tối hai lần dâng cúng rượu, cơm. Đêm đêm, rước “hồn bạch” vào trong giường¹⁷⁷ giống như chăm sóc lúc còn sống¹⁷⁸. Chọn ngày tốt để mai táng, hoặc mười ngày, hoặc một hai tháng, hoặc

¹⁷⁵ Hồn bạch là lấy lụa đắp vào khi người gần mất, rồi kết lại có đầu, có tay, có chân như hình người. (Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*, tr. 30).

¹⁷⁶ Bắt đầu phát tang, tính thời gian để tang bắt đầu từ đây.

¹⁷⁷ Tức giường nằm của người mất lúc sinh thời.

¹⁷⁸ Câu này thể hiện ý “sự tử như sự sinh” (thờ phụng cha mẹ khi mất cũng như chăm sóc cha mẹ lúc sống).

khi chưa có khả năng lo liệu thì lưu lại chờ sau khi thu hoạch, có khi kéo dài đến nửa năm. Thời gian đưa mai táng ngắn thì quan ở trong nhà, nếu thời gian mai táng dài hơn nữa thì đem áo quan ra vườn, sân, lấy cát phủ kín lên, đến ngày an táng thì đào lên.

[26a] VIỆC TANG (II)

Nghi trọng đưa đám gồm có hai người phương tướng¹⁷⁹ dẫn đường: có minh tinh làm bằng lụa hoặc bằng xô, đoạn, dài bảy thước, trên và dưới đều để dư một thước, đoạn trên nhuộm xanh¹⁸⁰, dưới nhuộm vàng¹⁸¹, (lòng minh tinh) viết chức quan và tên thụy của người chết, có hương án bảy đèn, bát hương, có thực án¹⁸² bảy vật sống, bánh, đồ ăn, có linh xa đặt hồn bạch, có đồ minh khí để cúng phụng cho nhu cầu của người chết¹⁸³. Dem những thứ này đặt ở trên "đại dư"¹⁸⁴ rồi lấy giấy lợp lại, tục gọi là "táng thất"¹⁸⁵. Có trống, nhạc¹⁸⁶, có sư sãi, đạo sĩ, có con trai, con gái, bà con thân thuộc, khách khứa khóc lóc đưa đám.

¹⁷⁹ Hai người phương tướng mặc quần áo đạo sĩ, mặt đeo mặt nạ dữ tợn, cầm gươm vua đuổi ma quỷ. Có khi phương tướng được làm bằng giấy hoặc vẽ vào tấm mộc cho trẻ con vẽ. Phan Kế Bính. *Tiệt Nam phong tục*. "Trước hết có hai thân phương tướng làm bằng giấy, bốn mắt, hình dung dữ tợn, cầm đồ qua máu đi dẫn đạo" (tr. 31)

¹⁸⁰ Tượng trưng cho trời

¹⁸¹ Tượng trưng cho đất.

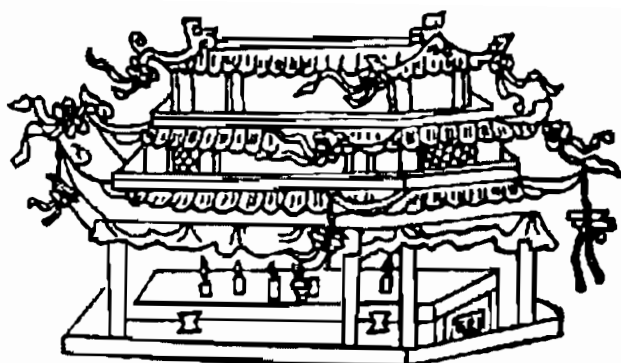
¹⁸² Thực án 食案 an thờ để bảy đồ cúng là đồ ăn.

¹⁸³ Tức là các đồ dùng bằng giấy như quần, áo, mũ mào, giày dép v.v....

¹⁸⁴ Cỗ kiệu đặt quan tại

¹⁸⁵ Tang thất 窆室: nhà tang

¹⁸⁶ Chi kèn, trống hoặc đội bát âm nói chung.

Tàng thất (nhà tang)
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

Khi đưa đám, các nghi trượng và quan cữu đều do hàng giáp, hoặc dân xã cất cử dân phu khiêng vác. Các bậc đàn anh thì giữ cầm hiệu lệnh¹⁸⁷. Người nào¹⁸⁸ cũng chít một cái khăn trắng dài khoảng một thước. Những người khiêng áo quan gọi là đô tùy, thường có mười sáu người. Khi đặt áo quan lên đại dư và khiêng áo quan đi được nửa đường đều có lễ tế. Đô tùy có công đưa đường nên hay được tiền thưởng¹⁸⁹.

[26b] VIỆC TANG (III)

Nhà giàu sang thì cất rạp ở cạnh má, kết hoa, treo đèn, mời các bậc đỗ đạt, làm quan có danh vọng đến làm lễ đề Thần chủ. Lễ xong thì hiệu chủ phải đem tiền bạc, lễ vật tạ lễ người đề Chủ.

¹⁸⁷ Đề điều khiển việc đưa đám cho có hàng lối, trật tự.

¹⁸⁸ Chỉ những người đưa đám, tùy điều kiện từng nhà mà có phát khăn cho người khiêng quan tài hay không.

¹⁸⁹ Nhiều nơi đặt tiêu chuẩn khiêng quan tài cho đô tùy bằng cách đặt bát nước đầy lên mặt áo quan. Nếu đến chỗ an tang mà nước không bị vãi ra chừng tó đô tùy khiêng vác cẩn thận, sẽ được thưởng tiền.

Sau khi mai táng, bèn làm lễ tế “ngu”. Tế ngày thứ nhất gọi là “sơ ngu”, tế ngày thứ hai gọi là “tái ngu”, tế ngày thứ ba gọi là “tam ngu”¹⁹⁰.

Lễ năm mươi ngày gọi là “chung thất”¹⁹¹. Lễ trăm ngày gọi là “tốt khóc”¹⁹². Giỗ đầu là “tiểu tường”, giỗ năm thứ hai là “đại tường”.

Trong thời kì để tang, đến hai tết Trung nguyên¹⁹³ gọi là làm lễ “minh y”¹⁹⁴. Sau lễ đại tường hai tháng thì làm lễ trừ phục¹⁹⁵ gọi là lễ “đạm”¹⁹⁶. Trong thời gian để tang ba năm đều có cúng tế. Hễ cúng tế là lại mời khách khứa. Lễ Trung nguyên hoặc là hóa quần áo mã, đồ dùng mã hoặc là lập đàn chay tụng kinh niệm Phật, tốn phí khá nhiều.

VIỆC TANG (IV)

Làm đám ma trong dân xã phải theo “cổ lệ”. Cổ ấy gồm xôi thịt hoặc cỗ bàn đầy đủ các món. Có lệ Tư văn, lệ hàng giáp, lệ lão làng [27a], lệ hàng xã, lệ bản binh¹⁹⁷, lệ các bà.

¹⁹⁰ Theo Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*: “Vi người mất, nên xương thịt mới chôn dưới đất, hồn phách chưa được yên, cho nên tế ba lần để yên hồn phách cho người mất” (tr. 34)

¹⁹¹ Chung thất 終七: “Bốn mươi chín ngày gọi là tuần chung thất”. (Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*, tr. 35)

¹⁹² Tốt khóc 卒哭: “Một trăm ngày là tuần tốt khóc có nghĩa là đến bảy giờ mới thôi khóc, tuần này tế lễ một tiệc thì thôi không cúng hai buổi nữa”. (Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*, tr. 35)

¹⁹³ Tức là tết Trung nguyên và tết Hạ nguyên. Trung nguyên là ngày mười lăm tháng bảy âm lịch. Hạ nguyên là ngày mười lăm tháng mười âm lịch.

¹⁹⁴ Minh y 冥衣: (Hóa) quần áo mã.

¹⁹⁵ Còn gọi là lễ “đoạn tang”, tức là bỏ quần áo tang đi. Không để tang nữa.

¹⁹⁶ “Bảy giờ mới bỏ hết đồ tang phục, mà mặc các sắc phục thường”. (Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*, tr. 35)

¹⁹⁷ Những người dự vào hàng binh lính cũng phải khao.

Cỗ bàn, cơm rượu, bánh chưng bánh dày thì chiếu theo số mà chia. Ví như một người nếu về chức tước thì là hội viên hội Tư văn, về tuổi tác dự vào hàng lão hạng, về vị thứ lại là người trong bản giáp, thì cỗ biếu theo lệ được là ba lần, xôi thịt, có khi đầy một gánh. Ngoài cỗ lệ ra, mỗi một lần tế phải có cỗ bàn. Cỗ có bánh chia phần. Với nhà bình thường thì lễ nghi có thể giảm bớt nhưng cỗ lệ là một khoản gọi là “nợ miệng”, không thể nào thiếu được. Nếu hiểu chủ không lo liệu được ngay, thì trong thời hạn ba năm, hoặc năm, sáu năm nhất định phải chi biện cho bằng đủ, gọi là trả lệ làng thì được coi là thanh toán xong nợ. Nếu kẻ nào nghèo túng rốt cuộc vẫn không trả được nợ làng thì mỗi khi hội họp ăn uống thường bị người làng chi trích, hoặc hỏi mãi, rất là khó chịu.

[*] Xét: Chết, chôn là việc đau thương nhất của đời người. Giúp đỡ tang gia là nghĩa vụ của mọi người. Nhà có tang mà mời khách ăn uống thì tiếp đãi mệt mỏi, quên hết thương đau. Lệ làng đòi hỏi nhà có tang (như thế) thì (hóa ra là) chăm chăm vào việc ăn uống, thế thì còn nói nghĩa vụ ở chỗ nào.

Người giàu thì phá sản [27b], người nghèo thì mất nghiệp mang công mắc nợ. Hơn nữa, quần áo quan lâu ngày, từ khí truyền nhiễm, rất hại vệ sinh. Xét về nguyên nhân tại sao không đem chôn sớm, đa phần là do việc ăn uống, nếu bớt được sự ăn uống thì không phải kéo dài chuyện mai táng nữa, thành ra đều thuận tiện cho kẻ chết và người sống.

Còn như, tục hóa đồ mã vào tết Trung nguyên và lên chùa lập đàn chay, đều là theo thuyết nhà Phật. Trong khoảng một năm ấy, người ta hao tốn không biết bao nhiêu mà kẻ mà lại rất vô ích. Những người con hiếu không nên bị mê hoặc vào những chuyện đó.

KHÓC TANG

Nhà có tang không được ngắt tiếng khóc, hoặc chỉ ít đi một tí, dừng lại một chút. Có khách đến thăm viếng, con cháu phải vào chỗ để quan tài mà khóc. Khi đưa ma, con cháu, họ hàng đi đưa đều khóc lóc dọc đường. Phụ nữ khóc nhiều nhất.

Khi áo quan chuyển lên xe đại dư thì con trai kêu khóc, nằng dậu thì nằm lăn ra ở mé đường, tục gọi là “đưa đường”¹⁹⁸.

Khách đến thăm viếng phải khóc lên ba tiếng¹⁹⁹ rồi sụp lạy. Khi tế, phụ nữ khóc lóc không ngắt, chỉ khi đọc chúc thì mới im lặng một lúc.

[28a] [*] Xét : Sống chết là nghĩa lớn, người ta ai cũng có lòng thương tiếc, hưởng chỉ con cháu, bà con thân thuộc ly biệt nhau, chí tình biết bao, tiếng khóc không sao ngắt được. Tăng Tử²⁰⁰ có nói: “Khóc như trẻ con”, dâu phải tiếng khóc thông thường. Phụ nữ nước ta khóc lóc quá mức lại còn hay kể lể nỗi khổ như là bực tức oán hờn. Cái gọi là thương tiếc là như thế chăng? Khóc dọc đường khi đưa đám gản như là cách vờ vĩnh thương tiếc mà thôi.

¹⁹⁸ Nguyên văn: 轉路 (chuyển lộ). Có nơi dân gian gọi là tục “bác cầu”

¹⁹⁹ Thường người ta khóc ba tiếng “ô hô, 1 hi”

²⁰⁰ Đức Tăng Sâm 曾參 được xưng tụng là Tông thanh Tăng Tử Sinh vào đời nhà Chu (thê kỷ 1 TCN - 256 TCN), người làng Gia Trường, tỉnh Sơn Đông, Trung Quốc, theo học Khổng Tử, được liệt vào Tứ phối (bốn vị Thành được thờ chung với đức Khổng Tử, được phối hưởng với Khổng Tử mỗi khi có cung tế). Ông thờ cha mẹ rất hiếu thuận, được coi là một trong 12 tấm gương hiếu tư trong lịch sử cổ đại Trung Quốc.

*Chiếu hồn nhập quan
(Kỹ thuật người An Nam,
Henri Orger)*

Thiết nghĩ, thương tiếc quá ắt phát khóc, khóc không nên khóc thành tiếng. Đến khi vào việc như lúc nhập liệm, nhập quan, con cháu càng nên kìm nén đau thương để lo việc tang, làm việc sao cho không phải áy náy về sau, không nên khóc lóc âm ỉ để hỏng việc. Người đến thăm viếng nếu là người rất thân có thể đến áo quan mà khóc một tiếng, người sơ giao chỉ cần vài một vài là đủ, việc gì cứ phải thốt lên ba tiếng “ô hi” mới cho là phải phép hay sao?

CÁI TÁNG²⁰¹

Hung táng thì làm ngay ở ấp cho gần gũi, thuận tiện. Ba năm hết tang chọn nơi đất tốt, không cứ là bán ấp hoặc

²⁰¹ Tức cai táng 改葬. Theo Toàn Ảnh, *Nếp cũ con người Việt Nam* “Việc cai táng còn gọi là cai táng, trái với lúc mới chết an táng gọi là hung táng. Danh từ cai táng để chỉ sự an táng lại do con cháu tìm được nơi đất tốt để xương cốt ông cho yên nghỉ. Trong lúc cai táng, xương cốt được rửa bằng nước ngũ vị hương, và với ngôi đất mới đã được ken chọn sẽ đem lại sự yên vui cho hương hồn người chết và đem lại hạnh phúc cho con cháu” (tr. 345).

địa phương khác, cải táng đưa [28b] hài cốt vào tiểu sành rồi chuyển đến nơi đất tốt đã chọn mà mai táng.

改葬
I

Cải táng

(Kỹ thuật người An Nam, Henri Orger)

Lễ cải táng làm đơn giản mà thôi. Sau khi chôn, đắp mộ, dựng bia hoặc dựng mộ chí thì hàng năm đến quét dọn mộ phần. Mộ hung táng hình vuông, mộ cát táng hình tròn. Người giàu sang thì xây mộ bằng gạch đá.

[*] Xét: Có việc cải cát là vì khi có tang, gỗ áo quan thường không được bền chắc, cho nên phải thay bằng tiểu sành để tránh cho đất cát khỏi lọt vào hài cốt của người thân mà thôi. Trên đời có lắm kẻ mê muội thuyết phong thủy²⁰² mời thầy tìm đất, tốn phí rất nhiều mà chẳng thấy

²⁰² Thuyết phong thủy: ở đây chỉ việc khi nhà có người mất, dân gian hay việc đến thầy địa lý, tìm cho một chỗ đất tốt chôn vào để con cháu sau này thịnh vượng, làm ăn phát đạt, thăng quan tiến chức, đỗ đạt vinh hiển. Theo Đào Duy Anh. *Nghệ Nam văn hóa sử cương*: “Tục này bởi ta tin cái lý tương tở tiên với con cháu, huyết mạch tương quan hệ với nhau. Hễ hài cốt tở tiên có ấm cúng thì con cháu mới mát mặt, hài cốt không yên thì con cháu cũng không yên, cho nên mới có tục ấy”. (tr. 40).

việc tốt lành nào ứng nghiệm. Hoặc có kẻ vì gia đình không yên nên dời mộ ra chỗ khác, có khi một ngôi mộ mà phải cải táng đến sáu, bảy lần. Thử hỏi, tấm lòng của người con có hiếu có nở làm thế mà lại yên tâm chăng?

貼理菜地

*Thầy địa lý xem đất
(Kỹ thuật người An Nam,
Henri Orger)*

Đời lại có kẻ nóng lòng muốn được giàu sang, thấy mộ tổ của người khác đã phát phúc bèn lập mưu chôn trộm ở bên, để hy vọng được ăn ghé, do đó xảy ra tranh giành, kiện cáo, được phần địa lý nhưng phần thiên lý thì sao²⁰³? Bình tâm mà suy nghĩ tự khắc tự hiểu ra.

KỶ HẬU²⁰⁴ [29a]

Người có con thì con trưởng thờ cúng, không có con thì lấy con của anh em hoặc lấy người trong họ thờ cúng gọi là con thừa tự. (Những người này) cũng để tang ba năm như con đẻ. Việc cúng giỗ quanh năm cũng do con thừa tự gánh vác.

²⁰³ Nguyên văn chơi chữ: 得地理如天理何 (đắc địa lý như thiên lý hà) Được địa lý vậy còn thiên lý thì thế nào?

²⁰⁴ Kỵ hậu 忌后: cúng giỗ, lập hậu.

Người trưởng một gia đình hay một họ, thì ngoài phần tài sản chia cho con cái ra còn lượng trích một phần làm ruộng hương hỏa giao cho con trưởng giữ để chi phí cho việc đèn nhang nơi nhà thờ và cúng giỗ quanh năm. Cũng có người để riêng một số ruộng làm ruộng cúng giỗ gọi là kỵ điền²⁰⁵, cho các con cắt phiên nhau trồng cấy để đóng giỗ cho khỏi bỏ bán phiên phức.

Người không có con, ngoài việc lập tự²⁰⁶ ra, còn đem ruộng gửi vào hàng giáp, hàng thôn hay hàng xã, có người gửi ruộng cho xã khác, lấy tiền hoa lợi để làm giỗ ở nhà thờ gọi là “kí kỵ”²⁰⁷. Khi cúng giỗ, ngoài ruộng đất ra, phải có số “lệ tiền”²⁰⁸, có như vậy thì sau đó giáp ấy, thôn ấy, xã ấy mới viết chứng nhận và lập bia để ghi lại.

Có người đem gửi giỗ vào nhà chùa. Vào ngày giỗ, thì nhà chùa sắm lễ cúng ở chùa trước, gọi là “hậu Phật”. Có người gửi giỗ ở miếu đình. Đến ngày giỗ, cả xã biện lễ vật cúng đình gọi là [29b] “hậu Thần”. Lễ hậu Thần rất long trọng, phí tổn rất nhiều, không phải là gia đình giàu sang có thể lực lại có công đức đối với dân, thì không thể làm được việc đó.

Cũng có nhà đông con nhiều cháu, hương khói nơi từ đường đã có người lo nhưng muốn gửi giỗ hoặc là hậu Phật, hoặc là hậu Thần để được lưu truyền vĩnh viễn.

KHÁNH, ĐIỀU²⁰⁹

Chúc mừng người ta có việc vui như là lấy vợ, lên lão, thì đồ, thăng quan, khao lão, khao sắc, gọi là “lễ mừng”.

²⁰⁵ Kỵ điền 忌田 ruộng làm giỗ.

²⁰⁶ Lập con anh, con em hoặc con cháu trong họ làm người thừa tự.

²⁰⁷ Kí kỵ 寄忌: gửi giỗ. Gửi ruộng để sau này lấy chi phí cúng giỗ.

²⁰⁸ Lệ tiền 例錢: tiền nộp theo lệ định

²⁰⁹ Khánh điều 慶吊: lễ mừng, điều viếng.

Lễ đưa hoặc viếng người chết gọi là “lễ điếu”.

Lễ mừng hay lễ điếu đều dùng trâu cau, tiền bạc, gạo, rượu hoặc trâu, bò, dê, lợn. Lễ mừng có thêm bánh pháo, lễ miếu, lễ đám giỗ thêm hương, nến, vàng mã. Đôi câu đối là thứ quan trọng nhất trong lễ mừng và lễ điếu. Câu đối để mừng có màu đỏ, màu vàng, câu đối viếng dùng màu xanh, màu trắng. Câu đối mà bằng vải, bằng lụa là lễ ít, câu đối bằng nhiều đoạn, gắm vóc là lễ nhiều. Việc vui thì dùng nền gấm chữ vàng, hoặc sơn son thiếp vàng, hoặc là khám xà cừ [30a]. Có đôi câu đối giá đến bốn năm chục đồng. Một bức trướng phú tốn đến một hai trăm đồng, rất là xa xỉ.

[*] Xét: Lễ mừng hay điếu viếng là để bày tỏ tình cảm. Gần đây lễ mừng bằng đối liễn và hoành phi, hao phí rất nhiều. Người nhận lễ không đem dùng vào việc gì được mà kẻ đưa lễ đến thì tốn phí rất nhiều.

Thiết nghĩ, việc đối đãi bằng chữ nghĩa, chi người có văn tài tự biên soạn ra được thì hãy nên dùng, nhưng chi cần viết vào giấy để cho chủ nhân gom góp làm của báu trong nhà cũng đủ lắm rồi, không nên dùng thứ khác. Còn như kẻ phải nhờ người khác nghĩ thay thì nên thôi là tốt hơn cả. Nếu muốn mừng hậu hĩ thì có thể dùng tiền bạc để thay thế.

ĐÃI KHÁCH

Khách đến chơi nhà, đãi bằng nước trà. Có trà mạn hào, có trà tùng viên, có trà xanh, tựu trung thì trà tàu là thứ ngon nhất, [30b] ngoài ra còn có trâu cau.

Khách từ xa đến, đãi bằng cơm rượu. Nhà quan và nhà ở thành phố thì đãi cỗ bàn long trọng. Gia đình ở nông

thôn tiếp đãi thì đã có vườn rau, ao cá, gà, vịt để làm cơm. Nhưng bao giờ cũng phải có chén rượu.

Mời trà
(<http://nguyentl.free.fr>)

Người làm quan có khách đến, trừ những khách có địa vị sang trọng quyền quý thì tiếp đãi tiệc tùng xường ca, không cần biếu tiền. Còn như bà con họ hàng, bạn bè cũ đến thăm nên giữ ở lại mấy ngày, tùy theo mức độ thân sơ, đến khi ra về thì biếu trà, thuốc, lụa, vải hoặc sản vật địa phương coi như tiễn chân. Người thân thì đối xử hậu hĩ hơn, người sơ cũng phải có tiền lộ phí, cho ít có khi còn đòi thêm, người nào không vừa lòng thì chê trách. Cũng có khi bà con cố cựu có việc khánh điệu hoặc nghèo túng không tự mình đến được thì gửi thư xin giúp đỡ, cũng phải tùy theo điều kiện mà giúp đỡ cho họ.

[*] Xét: Người làm quan ở nước ta, phải cần kiệm mới đủ nuôi sống mình, vợ con phải có lao động mới có ăn.

Đến như các việc đổi đãi không thể thiếu, giỗ chạp không thể bớt, dân làng, họ hàng đến thăm không thể lạnh nhạt, bạn bè, khách khứa đến không thể tuyệt tình. Ngày xưa, tiền chân (khách) bằng tiền. [31a] ngày nay tiền bằng bạc, lương tháng được là bao nhiêu mà luôn luôn phải tiếp đãi như vậy, muốn làm quan phải liêm khiết cũng thật khó lắm thay! Kê nào làm quan không giữ mình cẩn thận đến nỗi mang tai mắc tiếng, khi ấy bà con, khách khứa lại chà thềm ngó ngang, cho là chà có trí khôn. Tùy Viên²¹⁰ có câu thơ rằng: “Toán lai quan chức vị tha nhân”²¹¹ (Ngẫm ra những kẻ đi làm quan đều là vì người khác). Vậy nên người trong cuộc cũng nên tự hiểu rõ.

HIỆU LỆNH

Trong dân gian rước thần, dùng chiêng trống làm hiệu. Họp hành, ăn uống của xã, dùng trống mõ làm hiệu. Họp giáp ở công điền, dùng kèn²¹² làm hiệu. Việc tang dùng công làm hiệu. Tuần đình đi canh gác dùng tù và, chiêng, trống, mõ. Ngày bình thường đều lấy ba hồi, ba tiếng làm hiệu. Nếu có xảy ra việc nguy cấp như thủy, hỏa, đạo tặc thì trống mõ dùng hiệu tam liên, ngũ liên, tù và hoặc thổi nối tiếp nhau, hoặc hai, ba chiếc tù và cùng thổi một lúc để báo hiệu.

²¹⁰ Tùy Viên 隨園 tức Tùy Viên tiên sinh, đây là tên người đời gọi nhà thơ nhà lý luận phê bình thơ ca Trung Quốc đời Thanh là Viên Mai 園梅 (1716 - 1797). Một tác phẩm nổi tiếng trong sự nghiệp sáng tác đồ sộ của ông là *Tùy Viên thi thoại* 隨園詩話 (Lược thuật theo mục Viên Mai. *Từ điển Văn học*, tr. 1992).

²¹¹ Nguyên văn: 算來官職為他人.

²¹² Nguyên văn: 小銅鈺 (tiểu đồng chinh) cái chiêng đồng nhỏ.

911. COCHINCHINE - Saigon - Jouezuse de Cartes

(<http://nguyentl.free.fr>)

Họp bạn thành hội khoảng mười người, hoặc vài chục người, góp tiền bạc hoặc thóc gọi là “chơi họ”, còn có tên gọi là “chơi phường”. Chơi bằng tiền bạc thì mỗi tháng góp một lần, chơi bằng thóc thì mỗi vụ góp một lần, nhiều hay ít tùy theo lệ qui định. Ngày họp phường hội, hội viên tập họp tại nhà hội trưởng, bỏ thẻ mua họ, tiền mua họ tương đương với hai, ba phần mười của số tiền họ. Ví dụ nếu khoản tiền phường hội cấp là một trăm quan thì tiền mua họ cũng phải từ hai mươi quan đến hơn ba mươi quan. Từ đó suy ra người nào mua giá cao hơn thì được lấy họ. Số tiền mua họ trong tháng đó dành cho hội trưởng hưởng một phần để trả vào công đi thu họ, còn bao nhiêu thì chia đều cho những người chưa mua được họ làm tiền lãi. Nếu người nào đã mua họ rồi mà tháng ấy không thu được, không biết đòi vào đâu được thì cứ đòi ở hội trưởng, vì thế hội trưởng thường bị liên lụy vào chuyện bồi thường.

²¹³ Nguyên văn: 資給 (tư cấp).

Cũng có hội hiếu, hi hoặc là góp tiền, hoặc góp gạo, có khi còn góp cỗ bàn. Người nào có việc thì có lời nói với bàn hội góp cho [32a], không phải mua. Đó cũng là nghĩa tư cấp lẫn nhau vậy²¹⁴.

ĐÀN BÀ

(<http://nguyentl.free.fr>)

Đàn bà đề cao liêm sỉ. Khi chưa lấy chồng thì coi trọng việc giữ mình. Dù cho chỉ là kẻ nô tì, người nghèo hèn cũng có liêm sỉ, nếu bị trêu ghẹo mà động chạm đến người thì ắt là phải mang tiếng xấu²¹⁵.

Khi lấy chồng càng phải coi trọng nét na của người phụ nữ, kể cả chuyện đùa nghịch giữa vợ chồng cũng phải đề phòng tai mắt bên ngoài. Không may mà góa bụa thì việc

²¹⁴ Theo Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*: “Trong làng hoặc mười mười hai người, hoặc vài chục người rủ nhau lập một hội tư giúp lẫn nhau, gọi là hội Tư cấp” (tr. 197). Hội Tư cấp chia ra thành các loại như Họ mua bán, Họ hiếu, Họ hi, Họ ăn Tết (tr. 197 - 201).

²¹⁵ DPB dịch là: “Dù cho những kẻ nô tì nghèo hèn nếu bị trêu đùa nhất định trả lại bằng lời nguyên rủa”.

giữ tiết thờ chồng càng được coi trọng lắm. Phần nhiều dù còn trẻ tuổi cũng không chịu tái giá, nếu bắt buộc dĩ phải đi bước nữa thì lấy làm hổ thẹn. Thỉnh thoảng có đàn bà góa chưa hoang sợ người ta chê cười, phải trốn tránh đi nơi khác, thậm chí có người uống thuốc cho thai ra. Sự tự biết xấu hổ đến mức độ như thế.

Bán thuốc
(<http://nguyentl.free.fr>)

Đàn bà thành thị khéo buôn bán, đàn ông phần nhiều không tham dự đến việc đó. Ở nông thôn có đàn bà đi cấy thay chồng. Nhưng quyền của đàn ông quá lớn, trừ những loại đàn bà đánh đá xảo quyết ra, còn tất cả bị đàn ông chuyên chế. Nếu đàn ông vướng về trong việc kiếm sống thì cả nhà trông cả vào người đàn bà xoay xở. Cũng có kẻ chuyên nhậu nhẹt, cờ bạc, chơi bời, hút sách [32b] mọi thứ đều do vợ cung cấp. Khi không hài lòng thì chửi mắng, người đàn bà ngậm tăm không dám cãi lại.

151. TONKIN - Dosem - Pêcheuses au panier

Bắt cá

(<http://nguyentl.free.fr>)

Người trong nước không kể người hiền, kẻ ngu đều cho rằng người đàn bà hiền hay không hiền dẫn đến gia đình hưng vượng hay suy bại.

[*] Xét: Các nước trên trái đất, việc nhà đều do đàn ông gánh vác, nước ta thì việc nhà đều do đàn bà. Thiết nghĩ đàn bà các nước chưa có đâu lại khó nhọc như đàn bà nước ta và chưa có phụ nữ nước nào cần cù lao động như phụ nữ nước ta. Tiếc rằng phụ nữ nước ta ít người đọc sách, biết chữ, nên chưa có trình độ. Giả sử nước ta biết chán hưng việc học cho phụ nữ thì tương lai nữ giới phát triển chứ đâu chỉ dừng ở chỗ đây thôi ư?

TÍNH TÌNH

Người quân tử thích đọc sách, thích văn chương, thích làm điều thiện, thích lễ nghĩa, thích khí tiết, thích công

danh, thích thanh đạm.

Kẻ tiểu nhân hay nói càn, hay dối trá, thích trộm cắp, thích kiện cáo, hay võ đoán, hay bị người ta mê hoặc. Lại còn thích nhàn rỗi, [33a] thích yên tĩnh, mê lợi lộc, sợ đi xa, ít sờ kiến, nhiều việc cho là quái dị. Đó là cái bệnh thông thường của kẻ tư chất hạng trung trở xuống.

TRÀU CAU

Ba vị lá trâu, cau, vôi hợp lại gọi là trâu cau. Lá trâu cắt rộng hơn một tấc²¹⁶, bôi vôi vào rồi cuộn lại, cau thì bỏ vỏ, bỏ chũm, bỏ làm ba miếng to bằng ngón tay, không có cau tươi thì dùng cau khô và cho thêm một miếng vỏ.

Khi có khách đến hoặc có việc cúng tế đều dùng trâu cau. Cưới xin lấy trâu cau là đầu. Có đám cưới đòi đến mấy nghìn cau tươi, mấy nghìn lá trâu.

Đãi khách thì dùng trâu tằm, cau bỏ miếng. Cúng tế thì cau để nguyên cả quả, trâu để nguyên cả lá. Đàn ông, đàn bà, già, trẻ đều ăn trâu. Trong làng khi tế tự cũng chia miếng trâu làm phần biếu, ai bị thiếu thì sinh ra tranh giành nhau. Miếng trâu được coi trọng đến như thế.

Trong một năm nhu cầu về trâu cau của cả nước lên đến hàng vạn đồng. kẻ ra đây cũng là mối hời lớn cho người buôn bán.

[33b] [*] Xét: Trâu cau ăn vào để tránh lam chướng và cũng trừ được mùi hôi trong miệng. Ăn trâu là tục đặc biệt của nước ta. Có thuyết nói ăn trâu bền chân răng, cũng là một sự giúp ích cho việc bảo vệ sức khoẻ vậy.

²¹⁶ 1 tấc = 0,4 cm

RĂNG TÓC

脛 拆

Chét răng
(Kỹ thuật người An Nam, Henri Oger)

Con trai, con gái đến hơn mười tuổi đã thay hết răng sữa, răng mới đã mọc đều thì ai nấy bắt đầu nhuộm răng. Cách làm là lấy cánh kiến tán nhỏ hòa với nước chua thành thuốc, quét lên lá cau, buổi đêm đến dán lên răng, khoảng hơn chục lần thì hàm răng thành màu đỏ. Lại lấy phèn đen hòa lẫn với thuốc trên, dán vào răng độ dăm ba lần thì nhuộm thành màu đen nhánh. Đàn ông nhuộm một lần. Đàn bà con gái nhuộm làm nhiều lần, răng phải đen nhánh mới cho là đẹp.

Con trai, con gái độ hơn mười tuổi thì cắt tóc. Con trai để chóm hoặc hai trái đào. Con gái thì để món tóc trước

thái dương gọi là mái tranh và để tóc mái sau làm dẫu²¹⁷. Mười hai, mười ba tuổi thì để tóc. Con trai búi tóc, đội khăn. Con gái Nam Kỳ cũng búi tóc. Con gái Bắc Kỳ vấn tóc và đội khăn. [34a] Người phụ nữ Bắc Kỳ tóc dài để lộ ra ngoài khăn dăm ba tấc thì coi là đẹp, gọi là đuôi gà. Có một đoạn tóc ngắn, lấy một đoạn tóc khác kết vào, giả làm đuôi gà. Chỉ có tăng ni, người mắc bệnh, nông phu nông phụ và bọn hạ tiện mới cắt hết tóc. Tục ngữ có câu: “Cái răng cái tóc là góc con người”²¹⁸ ý nói rằng tóc là một phần của con người vậy.

(<http://nguyentl.free.fr>)

²¹⁷ Theo Đào Duy Anh, *Việt Nam văn hóa sử cương*: “Con trẻ mới sinh được một tháng thì gọt hết tóc gọi là tóc máu; đến 3, 4 tuổi trở lên, con trai thì để tóc trên đỉnh đầu, gọi là cái chòm (chóp) hay hồng mao, con gái thì để ít tóc ở trên thóp và ở hai bên đầu gọi là cái cun cút (hay cái vá) và hai trái đào” (tr. 175).

²¹⁸ Nguyên văn: 齒髮占人生 (sì phát chiêm nhân sinh) từ răng, tóc có thể xem được đời người như thế nào.

(Tranh dân gian Hàng Trống)

[*] Xét: Đàn ông đàn bà nhuộm răng, để tóc là tục thường thấy của nước ta hiện nay, cũng có nhiều chỗ bất tiện, nhưng vì tập quán đã lâu, kẻ trái với nó chẳng khỏi bị chê bai là lập dị. Gần đây, về việc hai tục đó nên theo hay nên đổi, những lời bàn luận không giống nhau. Vậy xin các bậc quân tử cao minh nước ta chỉ giáo²¹⁹.

CỔ BÀN

Tùy theo cỗ bàn mà dùng gà, vịt, trâu, bò nhưng thịt lợn là thứ nhất thiết phải có. Cỗ phải có xôi gạo nếp mới được gọi là cỗ. Cỗ hạng nhất có mười hai [34b] bát, mười hai đĩa. Cỗ hạng nhì: tám bát, tám đĩa. Cỗ hạng ba, hạng tư: sáu bát, sáu đĩa, hoặc bốn bát, bốn đĩa. Bát đựng đồ có nước như bóng cá, vây cá và các thứ hải vị khác. Đĩa đựng

²¹⁹ ANPTS chi chép: 質於高明君子 (chất ư cao minh quân tử) xin các bậc cao minh quân tử chỉ giáo cho.

thịt nấu khô như giò, nem; bánh, kẹo, hoa quả v.v... Bắc Kì chuộng đựng cỗ trên mâm đồng tròn, hoặc mâm gỗ vuông rồi bày lên chiếu mà ngồi ăn. Nam Kì bày cỗ ngay trên chiếu, nhà giàu sang bày cỗ lên bàn ăn.

Cứ bốn người một cỗ, hoặc năm người, sáu người một cỗ đều tùy theo tục lệ, tựu trung phần nhiều là bốn người một cỗ. Rượu uống phải thật đầy đủ. Cỗ đám hiếu, đám hi phải có phần (đề chia) như các thứ: bánh dày, nem, bánh mật, chuối tiêu và hoa quả khác. Mỗi phần chia thường có bánh chung, nem mỗi thứ một chiếc. Đầy đặn hơn thì chia phần mỗi thứ hai chiếc, hoặc mỗi phần bốn chiếc. Việc hi dùng khăn hồng, việc hiếu dùng khăn trắng. Mỗi người (đi dự cỗ) đều chuẩn bị sẵn vuông khăn tay để bọc phần. Tục ngữ có câu: “Ăn cỗ lấy phần”²²⁰, đó là phong tục thường thấy vậy. Những đám hiếu đám hi mà khách không đến ăn uống²²¹ hoặc đến ăn uống mà không lấy phần về thì sau khi xong việc người chủ nhà phải [35a] mang phần biếu đến tận nhà người đó.

[*] Xét: Việc hiếu hi trong dân gian, phần biếu khách tương đương với suất ăn của người khách. Như vậy là đã no đã say rồi lại mang một chiếc bánh về, thật là hủ lậu lắm thay! Ví thử mời khách đến ăn cơm uống rượu thì nên bỏ hoàn toàn tục lấy phần, khoản giảm đi được có thể lên tới một nửa. Xin hỏi ý kiến các vị phụ lão trong xã hội đối với việc này như thế nào?

²²⁰ Nguyên văn: 食只取分 (thực cụ thủ phần). ANPTS chép 食必取分 (thực tất thu phần) ăn cỗ thế nào cũng phải lấy phần

²²¹ Có lẽ ý tác giả là khách đến mừng, viếng mà không ở lại ăn uống.

NÔNG LỊCH

Cày ruộng
(<http://nguyentl.free.fr>)

Đêm ba mươi tết, trời rạng thì được mùa đỗ trắng, trời tối thì được mùa đỗ đen.

Sau tiết Mang thực²²² thì gieo mạ mùa.

Ngắt đỗ ván sớm hay muộn là dấu hiệu lúa chiêm gặt sớm hay muộn.

²²² Mang thực 芒植. Nguyên tên gọi là Mang chủng 芒種. Theo lệnh kiêng húy tháng 3 năm Gia Long 2 (1803) quy định chữ Chủng 種 khi đọc phải tránh âm, khi viết phải đổi sang chữ Thực 植 (vì kiêng tên húy vua Gia Long là Chủng 種). Theo *Hán ngữ Đại từ điển*, tập 3, tr. 5420: “Chỉ một trong 24 tiết khí trong năm, chỉ khoảng thời gian trước sau ngày mùng 6 tháng 6 dương lịch hàng năm”.

Đập lúa
(<http://nguyentl.free.fr>)

Lúc lúa chín mà lên hoa thì (năm ấy) giá thóc gạo hạ.

Mạ có sâu thì năm ấy được mùa.

Cau tươi tốt²²³ thì thóc kém.

Long nhãn sai trái là dấu hiệu có nước lớn²²⁴.

[35b] Khoai dại ngọt là năm ấy đói.

Ruộng nhiều ốc là điềm nước lớn.

Ngày tết Đoan dương²²⁵ mà mưa thì lắm sâu bệnh.

Sấm đầu xuân động trước bữa cơm thì đói, sau bữa cơm thì no.

²²³ ĐPB dịch là “nhiều quả”.

²²⁴ ĐPB dịch là: “Hoa nhãn nhiều là điềm nước lớn”.

²²⁵ Ngày mừng năm tháng năm.

Trung thu không trăng thì lúa mùa kém, trăng Trung thu sáng một nửa thì lúa chiêm tốt, trăng sáng nhiều thì rét nhiều và chiêm kém.

Tết Trùng cửu²²⁶ mà mưa thì năm sau được mùa, không mưa thì mất mùa.

Cây mạ
(<http://nguyentl.free.fr>)

Lúa mùa cấy xuống đã bốc mau mà lá mỏng thì nước lớn.

Rễ đa, rễ xi mọc trắng và rễ cỏ bên đường trắng là sắp mưa to.

Ếch nghiêng răng thì sắp mưa.

Mùa xuân mà tre xanh rụng hết là thì sắp mưa to.

Xương đùi ếch đen thì mưa, đen ở phía trên, phía dưới, ở giữa, phía dưới là báo điềm mưa ở thượng, trung, hạ tuần.

Dầu cá không vẩy, đập ra mà không có máu thì hạn.

Chuồn chuồn kéo đàn bay lượn thì gió bão.

²²⁶ Ngày mùng chín tháng chín.

Kiến tha con lên tường thì lụt lội.
 Kiến cánh bay ra khi đang mưa là điềm mưa to.
 Kiến bò từ cao xuống thấp thì hạn.
 Khi đang mưa dầm mà chim bay ra thì trời hừng.

[36a] CHIÊM NGHIỆM

Hoa đèn thì tốt.
 Sáng mỏng một tết hoa nở là tốt.
 Nhện sa trước mặt, tốt.
 Chim sẻ làm tổ ở sân, vườn thì tốt.
 Cò, vạc làm tổ ở bụi tre, tốt.
 Cây to mọc thêm rễ phụ như cái đai, tốt.
 Ong đến làm tổ, tốt.
 Chó lạ đến nhà, tốt.
 Chuột chủ kê, tốt.
 Lửa bếp reo, tốt; lửa đèn reo, tốt.
 Ra ngõ gặp giai, tốt.

Người gánh nước
(<http://nguyentl.free.fr>)

(Ra ngõ) gặp người gánh nước, tốt.

Một cuống hai hoa, tốt.

Đi xem tuồng, chèo gặp đoạn vui mừng, tốt.

Chiêm bao thấy người chết, tốt.

Chiêm bao thấy quan tài, tốt.

Bình hương bốc cháy, tốt.

Chim cú²²⁷ kêu, dữ.

Đồ đèn dầu lật, dữ.

Bình vôi vỡ, dữ.

²²⁷ Nguyễn văn: 惡鳥 (ác điểu) chỉ chim dữ nói chung như cú, vọ, quạ v.v...

Vỡ điều, dũ.

Mối gặm quần áo, dũ.

Chim bay bậy vào quần áo, dũ.

Gà mái gáy, dũ.

Ra ngô gặp gái, dũ.

Xem chèo, tuồng gặp đoạn khóc than, dũ.

[36b] Định làm việc gì mà hắt hơi, bắt lợi.

Nước tương tự nhiên nổi váng, dũ.

Móng chân tay mọc điểm đen, đỏ là điểm dũ.

Chiêm bao rụng răng, dũ.

Mơ thấy chó lớn sủa, dũ.

Mơ thấy đàn bà đẻ, dũ.

CÁM KỶ

Ngày sát chủ: ngày mùng năm, ngày mười bốn, ngày
hăm ba và ngày nguyệt tận, kiêng khởi sự.

Kiêng chưa động thổ đã già gạo hoặc đào đất.

Ngày Nguyên đán kiêng quét nhà và vay mượn.

Việc vui mừng kiêng màu trắng.

Đàn bà có mang kiêng hái quả mới nhú.

Kiêng cho người ngoài hái trầu ban đêm²²⁸.

Kiêng người điếc hái quả²²⁹.

Mẹ chồng kiêng đón nàng dâu mới vào nhà.

²²⁸ ANPIS không chép câu này.

²²⁹ ANPIS không chép câu này.

Trẻ con mới đẻ kiêng người ngoài đưa tiền bạc vào phòng.

Đàn bà có mang kiêng bước qua thềm trâu.

Đàn bà có mang thì người chồng kiêng việc lấy vợ.

Kiênng tự tay sát sinh.

Đàn bà mới đẻ kiêng trao vật gì hoặc nhận vật gì của người khác lúc mới bước ra cửa.

Người buôn bán kiêng nghe người ta nói tiếng “con khi”.

[37a] Làm nhà kiêng tuổi Kim lâu²³⁰.

Làm nhà kiêng hướng.

Làm công kiêng đối mặt với công của người khác.

Làm nhà kiêng đầu đốc nóc nhà của người khác xuyên thẳng vào gian giữa.

Sửa chữa nhà cũ kiêng cắt ngắn thu hẹp.

Làm nhà, làm lễ gian kiêng làm chẵn gian như bốn gian hoặc sáu gian.

Kiênng đàn bà có mang ở nơi khác, nhà khác về đẻ ở nhà mình, làng mình.

Kiênng đem áo quan người chết ở nơi khác vào nhà, vào làng mình.

Kiênng người chết mặc áo của người sống.

Đàn bà có mang kiêng ở bên cạnh người chết.

Tậu ngựa kiêng ngựa có lông bờm có thể “đăng xà đáí kiếm”

Tậu trâu kiêng lông khoáy “bắt lợi chủ”²³¹

²³⁰ Tuổi hạn, kỵ việc đóng thô, xây cất.

²³¹ Không lợi cho chủ.

Đẻ đường
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)

Kiên người ngoài đội mũ tang vào trong nhà.
 Kiên lúc sắp đi có người gàn.
 Đàn bà có mang kiên đưa đám con nít.
 Cha mẹ kiên đưa chân con gái về nhà chồng.
 Vợ chồng kiên rửa chung khăn mặt.
 Kiên tự tay đưa tằm xia răng cho nhau.
 Đầu năm và việc hi kiên nói việc [37b] xấu.
 Năm mới kiên đi viếng đám ma.

LỰA CHỌN

Tết Nguyên đán chọn người xông nhà.
 Mở cửa hàng chọn người đến mua hàng đầu tiên.
 Lễ cưới chọn cụ già mà vợ chồng song toàn đến cầm bát
 hương khi rước dâu và trải chiếu năm cho đôi tân hôn.

Vỡ lòng chọn thầy là người đã đỗ đạt, làm quan²³².

Chọn người để Thần chú, để thưởng lương chọn người
đỗ đạt, làm quan²³³.

Bán bình vôi chọn cụ già mà vợ chồng song toàn²³⁴

Ra công chọn con trai đón đường.

Chọn áo cũ của cụ già để may áo cho con trẻ mới lọt
lòng.

Dân xã làm lễ động thổ chọn người tốt ra khai mỗ, khai
trống làm hiệu lệnh.

Làm lễ xuống đồng thì chọn lão nông.

Mọi việc đều chọn ngày lành.

Việc giá thú chọn người hợp mệnh.

Nuôi vú em chọn tuổi người vú hợp tuổi đứa bé.

[38a] PHƯƠNG THUẬT

Con trẻ ra khỏi cửa thì lấy vôi lấy mực quét lên trán nó
để làm dấu và mang con dao, đôi đũa đi theo.

Nàng dâu khi mới bước vào cửa (nhà chồng) thường
cài kim vào cổ áo.

Đặt lò than ở ngưỡng cửa phòng để nàng dâu bước
qua.

²³² ANPIS không chép câu này.

²³³ ANPIS không chép câu này.

²³⁴ ANPIS không chép câu này.

*Đòn dậu ngoài cửa
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)*

Chân tay đau vô cớ, nhờ đàn bà chừa con so dận chân vào ngoài chỗ đau thì khỏi ngay.

Trẻ khóc đêm không ngừng, nhờ người khác lấy gỗ ở chuồng lợn ngâm vớt vào gấm giường đưa trẻ thì tự khỏi.

Trẻ con ngủ mê mệt thức không được, thì lấy mấy sợi tóc mai của người khác hơ phất vào mặt đứa trẻ, tỉnh liền.

Trẻ con nôn ọe, lấy nước lòng thuyền cho uống, khỏi ngay.

Trẻ con ngã bị kinh động, lấy một quả trứng gà luộc chín cắt làm bảy miếng (nếu là bé gái thì cắt làm chín miếng), nắm bảy nắm cơm (chín nắm cơm nếu là bé gái), gọi tên đứa bé để chiêu hồn²³⁵ [38b], rồi đem trứng và cơm cho ăn thì khỏi.

²³⁵ Câu gọi dân gian là: hủ ba hồn (bảy/chín) vía bé... ở đâu thì về (đấy). Con trai thì hủ là ba hồn bảy vía, con gái thì hủ là ba hồn chín vía.

Trẻ con đau bụng, lấy tóc của mẹ hoặc²³⁶ vú nuôi vuốt
(vào bụng đứa bé) thì khỏi.

Hóc xương, lấy đũa cả gõ vào đầu ông táo thì khỏi.

Chim dữ kêu, lấy đất trong bếp ném thì đi ngay.

Lợn xông ra khỏi cửa, lấy đũa cái cắm vào sau lưng
đầu rau và úp sấp máng cắm xuống chuồng, lấy một cành
khế cài ở chuồng thì lợn về chuồng ngay.

Ngày mồng một đốt kiến thì ít kiến.

Bình vôi thường đầy và miệng bình cao thì phát tài.

Cây to không quả, đến ngày tết Đoan ngọ lấy gậy gõ
vào thân cây, năm sau sẽ có quả.

Khi đưa đám dùng vàng thời²³⁷ rắc ở đường để biếu ma
quỉ thì quan tài nhẹ²³⁸.

Người già chết, đem con nit quệt đít vào áo quan để
cầu sống lâu.

Mắt lên lệ, lấy gấu váy đàn bà lau vào thì khỏi.

Lợn không ăn, lấy giấy vàng viết mấy chữ “Khương
Thái công tại thứ”²³⁹ dán ở chuồng thì khỏi.

[39a] Đàn bà ở cũ, hay trẻ con lên đậu, lấy cành gai cài
lên cửa.

Dàn bà khó đẻ, bảo chồng cởi thắt lưng rồi treo lên nóc
nhà, để cho mau đẻ thì bảo sản phụ cắt thừng trâu.

²³⁶ Nguyên văn: 及 (cấp) và ANPTS chép là 或 (hoặc) hoặc.

²³⁷ Làm bằng giấy.

²³⁸ Dân gian tin rằng dọc đường nộp tiền cho ma quỉ vất vương thì ma quỉ không quấy nhiễu, không theo quan tài, làm cho quan tài nhẹ.

²³⁹ Khương Thái công ở đây.

*Vật giải dùi lên nóc nhà
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)*

Mua mèo về đầu tiên phải để mèo lạy chó.

Quần áo của trẻ con mua về trước tiên phải đặt lên mình chó.

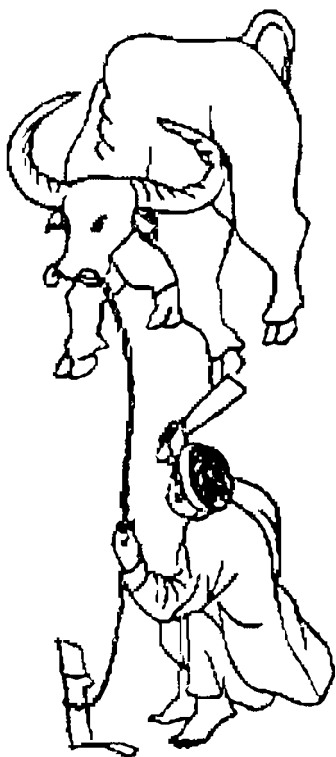
Sáng Đoan Ngọ ăn hoa quả để giết sâu bọ.

Vợ chồng bất hòa thì làm lại lễ tế tiên hôn.

Bị ghen ắt nói là trường thọ trăm tuổi.

Hoàng trùng hại lúa thì làm lễ tiễn, cắm cờ giấy ở đầu ruộng để tiễn đi.

Tiền ôn dịch, lấy gạo muối ném để tống tiền.

*Sân phụ cất thình buộc mũi trâu
(Kỹ thuật của người An Nam, Henri Oger)*

TÀI LIỆU THAM KHẢO VÀ TRÍCH DẪN

I. TIẾNG VIỆT

1. Đào Duy Anh, *Việt Nam văn hóa sử cương*, Xuất bản Bốn phương tái bản, Viện giáo khoa hiên tân biên in, Sài Gòn, 1951, 342 tr.

2. Toan Ánh, *Nếp cũ con người Việt Nam*, Nxb. Trẻ, Tp. HCM., 395 tr.

3. Toan Ánh, *Nếp cũ tín ngưỡng Việt Nam* (quyển thượng), Nxb. Trẻ, Tp. HCM., 395 tr.

4. Phan Kế Bính, *Việt Nam phong tục*, Nxb. Tổng hợp Đồng Tháp, Đồng Tháp, 1990, 365 tr.

5. Thiệu Chửu, *Hán Việt tự điển*, Nxb. Văn hóa Thông tin, H., 2002, 802 tr.

6. Nguyễn Đức Dũng, Khóa luận tốt nghiệp, *Khảo sát hệ thống văn bản khắc Hán Nôm đền Quan Thánh*, Thư viện Đại học Khoa học Xã hội và Nhân văn, Đại học Quốc gia Hà Nội.

7. Emmanuel Poisson, *Quan và lại ở miền Bắc Việt Nam - một bộ máy hành chính trước thù thách (1820 - 1918)*, Nxb. Đà Nẵng, Đà Nẵng, 2006, 516 tr.

8. Trần Văn Giáp (chủ biên), *Lược truyện các tác gia Việt Nam*, Nxb. Khoa học Xã hội, H., tập 1, 1971, 520 tr; tập 2, 1972, 341 tr.

9. Diên Hương, *Thành ngữ điển tích*, Nhà sách Khai Trí, 62, Đại lộ Lê Lợi, Sài Gòn, 1969, 536 tr.

10. Nguyễn Quang Khải, *Tập tục và kiêng kỵ*, Nxb. Văn hóa dân tộc, H., 2001.

11. Đinh Gia Khánh (chủ biên), *Điển cố văn học*, Nxb. Khoa học Xã hội, H., 1977, 441 tr.

12. Nguyễn Tô Lan, *Mai Viên Đoàn Triên và An Nam phong tục sách, Thông báo Hán Nôm học 2002*, Viện Nghiên cứu Hán Nôm xuất bản, H., 2003, 643 tr., tr. 273 - 281.

13. Trịnh Khắc Mạnh, *Tên tự tên hiệu các tác gia Hán Nôm Việt Nam*, Nxb. Văn hóa Thông tin, II., 2007, 632 tr.

14. Dương Thái Minh, *Cách đặt tên sách của người sưu tầm, biên tập, Thông báo Hán Nôm 1998*, Viện Nghiên cứu Hán Nôm xuất bản, H., 1999, 506 tr., tr. 280 - 281.

15. Đoàn Ngọc Minh (dịch), Trần Trúc Anh (tuyển chọn), *Hỏi và đáp nghi lễ phong tục dân gian*, Nxb. Văn hóa Thông tin, H., 1996, 214 tr.

16. Nhóm tác giả, *Từ điển Văn học*, Nxb. Thế giới, H., 2004, 2181 tr.

17. Nguyễn Ngọc Nhuận (chủ biên), *Một số văn bản điển chế và pháp luật Việt Nam, tập 1 (từ thế kỷ XV đến thế kỷ XVIII)*, Nxb. Khoa học Xã hội, H., 2006, 771 tr.

18. Quốc sử quán triều Nguyễn, *Đại Nam thực lục*, Bản dịch của Viện Sử học, tập 1, Nxb. Giáo dục, 1075 tr.

19. Đặng Đức Siêu, *Hành trình văn hóa Việt Nam (giản yếu)*, Nxb. Lao động, H., 2002, 490 tr.

20. Diệu Thanh - Trọng Đức (Biên soạn), *Phong tục và những điều kiêng kỵ*, Nxb. Văn hóa Thông tin, H., 2005,

355 tr.

21. Nguyễn Q. Thắng, Nguyễn Bá Thế, *Từ điển nhân vật lịch sử Việt Nam*, Nxb. Văn hóa, H., 1993, 1214 tr.

22. Trần Ngọc Thêm, *Cơ sở văn hóa Việt Nam*, Nxb. Giáo dục, H., 1997, 331 tr.

23. Ngô Đức Thịnh (chủ biên). *Tín ngưỡng và văn hóa tín ngưỡng ở Việt Nam*, Nxb. Khoa học Xã hội, H., 2001, 796 tr.

24. Ngô Đức Thịnh. *Về tín ngưỡng lễ hội cổ truyền*, Viện Văn hóa - Nxb Văn hóa Thông tin xuất bản, II., 496 tr.

25. Đoàn Triển, Đào Phương Bình (dịch), *An Nam phong tục sách*, kí hiệu bản thảo DIH. 403, thư viện Viện Văn học.

26. Đoàn Triển, *Nhi tôn tất độc, tài liệu chép tay của dòng họ Đoàn*.

27. Vũ Thị Băng Tú, *Tờ trình của Tuần phủ họ Đoàn (Đoàn Tuần phủ công độc), một tư liệu quý góp phần tìm hiểu lịch sử giáo dục đầu thế kỷ XX*, Thông báo Hán Nôm học 2008, Viện Nghiên cứu Hán Nôm xuất bản, H., 1999, 505 tr., tr. 444 - 453.

28. Lao Tử - Thịnh Lê (chủ biên), Nhóm tác giả (dịch), *Từ điển Nho Phật Đạo*, Nxb. Văn học, II., 2001, 1882 tr.

29. Tân Việt, *Một trăm điều nên biết về phong tục Việt Nam*, Nxb. Văn hóa dân tộc, H., 1997.

30. Lê Trung Vũ (chủ biên), *Tết cổ truyền của người Việt*, Nxb. Văn hóa Thông tin, H., 2002, 483 tr.

31. Lê Trung Vũ (chủ biên), *Nghi lễ vòng đời người*, Nxb. Văn hóa dân tộc, H., 2000, 323 tr.

II. HÁN NÔM

32. *Tiểu học Bản quốc phong tục sách*, BN. A. 45 vietnamien, thư viện E.F.E.O, Paris.

33. *An Nam phong tục sách*, A. 153, thư viện Viện Nghiên cứu Hán Nôm.

34. *An Nam phong tục sách*, VIIv. 2665, thư viện Viện Nghiên cứu Hán Nôm.

35. *An Nam phong tục sách*, HV. 07, thư viện Viện Văn học.

36. *Bìa nhà học thôn Hữu Châu*, bản dập do Nguyễn Đức Dũng. Nguyễn Tô Lan thực hiện.

III. TIẾNG TRUNG

37. Nguyễn Tô Lan, *Lược khảo về thư tịch Hán Nôm biên chép phong tục dân gian Việt Nam* (Bản tiếng Trung: 記載越南民間風俗的相關漢喃文獻略考), Kỳ yếu Tham luận Hội nghị Những nhà Hán học trẻ thế giới (lần thứ 6), Đài Đông. Đài Loan (tháng 11 năm 2007), tr. 367 - 392.

38. *Hán ngữ Đại từ điển* (漢語大辭典), Hán ngữ Đại từ điển Xuất bản xã, 1997, 03 tập.

AN NAM PHONG TỤC SÁCH

NHÀ XUẤT BẢN HÀ NỘI

4 Tổng Duy Tân, Q. Hoàn Kiếm

Điện thoại: (84-4) 3 825 2916 - Fax: (84-4) 3 825 7063

Chịu trách nhiệm xuất bản: NGUYỄN KHẮC OÁNH

Biên tập: TRẦN MỸ HÒA

Thiết kế bìa: LÊ TÂM

Trình bày: TRẦN ANH TUẤN

Sửa bản in: DỊCH GIÁ

Liên kết xuất bản: CÔNG TY SÁCH ALPHA

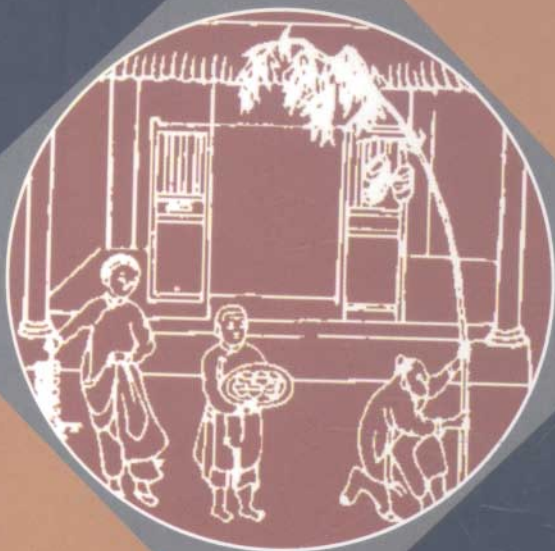
Địa chỉ: 164B Đội Cấn, Ba Đình, Hà Nội

Điện thoại/Fax: (84-4) 722 6237

Email: sales@alphabooks.vn

Website: <http://www.alphabooks.vn>

In 1.000 bản, khổ 12 x 19 cm tại Công ty In & Thương mại - Prima. Quyết định xuất bản số 752-2008/CXB/05XH-60/HN, cấp ngày 01-08-2008.
In xong và nộp lưu chiểu quý IV-2008

Trung tâm phát hành

KHÔNG GIAN SÁCH QUẢN TRỊ KINH DOANH
164B Đội Cấn, Ba Đình, Hà Nội
Tel: 84-4. 3 722 6236 | Fax: 84-4. 3 722 6237
Đặt mua sách: bizSPACE@alphabooks.vn
YM: bizSPACE.hanoi

An Nam phong tục sách (AF)

Giá: 39.000đ